

Instandhouding van monumenten

Marktverkenning voor restauratie, onderhoud,
herbestemming en verduurzaming van
monumenten tot 2020

eib

Economisch Instituut
voor de Bouw

Instandhouding van monumenten

Het auteursrecht voor de inhoud berust geheel bij de Stichting Economisch Instituut voor de Bouw. Overnemen van de inhoud (of delen daarvan) is uitsluitend toegestaan met schriftelijke toestemming van het EIB. Het is geoorloofd gegevens uit dit rapport te gebruiken in artikelen en dergelijke, mits daarbij de bron duidelijk en nauwkeurig wordt vermeld.

Februari 2016

Instandhouding van monumenten

Marktverkenning voor restauratie, onderhoud,
herbestemming en verduurzaming van
monumenten tot 2020

J.L. Straatmeijer

Inhoudsopgave

Conclusies op hoofdlijnen	7
1 Inleiding	14
1.1 Algemeen	14
1.2 Restauratie en onderhoud	14
1.3 Herbestemming en verduurzaming	15
1.4 Ontwikkeling van de instandhoudingsbehoefte	15
1.5 Leeswijzer	16
2 Monumentenbestand	18
2.1 Rijksmonumenten	18
2.2 Lokale monumenten	25
3 Instandhoudingsfinanciering	28
3.1 Subsidiereregelingen	29
3.2 Indirecte subsidiëring	35
3.3 Ongesubsidieerde instandhoudingswerkzaamheden	37
3.4 Lokale subsidiëring en herbestemming	37
4 Instandhoudingsmarkt	39
4.1 Direct gesubsidieerde productie	39
4.2 Indirect gesubsidieerde productie	40
4.3 Ongesubsidieerde productie	42
4.4 Landelijk overzicht	43
4.5 Regionale instandhoudingsmarkten	45
4.6 Instandhoudings- en bouwmarkt	46
4.7 Restauratie versus onderhoud	47
Bijlage A Onroerend-erfgoedcijfers	50
Bijlage B Achtergrond ramingen	51
Bijlage C Ontwikkeling onderhoudsstaat	52
Afkortingen	55
Bronnen	57

Conclusies op hoofdlijnen

Algemeen beeld

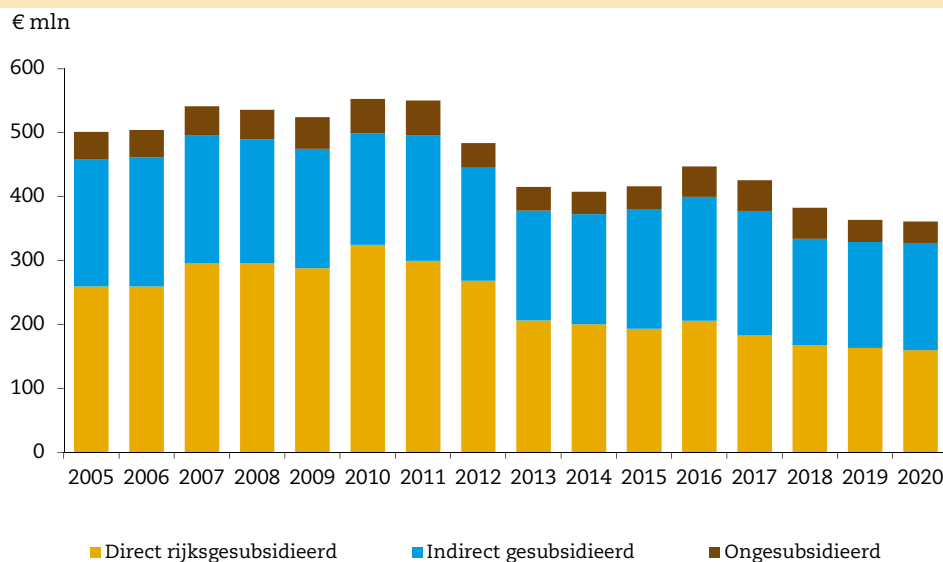
De omvang van het Rijksmonumentenregister is ten opzichte van vorige jaren vrijwel ongewijzigd. Ook de lijn in het aanwijzingsbeleid voor beschermde monumenten wordt voortgezet. Het aandeel monumenten met een restauratieachterstand is gereduceerd tot 10% in 2012. Tevens blijkt uit een inspectieronde gedurende de periode 2008-2013 dat de staat van het onderhoud bij het grootste deel van de monumenten of is verbeterd of gelijk is gebleven. Bij de instandhouding van het monumentenbestand worden restauratie-, onderhouds-, herbestemmings- en verduurzamingswerkzaamheden onderscheiden. Doordat de restauratieachterstand goeddeels is teruggedrongen, stelt de rijksoverheid niet langer een aanvullend budget beschikbaar om die achterstand in te lopen. Voor de lopende zaken is het rijkssubsidiestelsel in 2012 gewijzigd. Het accent ligt bij planmatig onderhoud en restauraties om de achterstand niet weer op te laten lopen. Daarnaast wordt ook verduurzaming en herbestemming van monumenten gestimuleerd om kostbare ingrijpende restauraties en leegstand en achteruitgang te voorkomen.

De verwachte ontwikkeling van de instandhoudingsproductie van monumenten hangt vooral samen met de ontwikkeling van de direct gesubsidieerde productie die, overeenkomstig met de beleidsdoelstellingen vanaf 2012, sterk is afgenomen en ook in de komende jaren verder zal dalen. Daarbij moet overigens rekening worden gehouden met het feit dat in de meerjarenbegrotingen alleen de structurele budgetten zijn vastgelegd. Het is op dit moment niet bekend of in de komende jaren nog extra incidentele budgetten voor de instandhouding van monumenten ter beschikking zullen komen. Tegen deze achtergrond verschuift in de komende jaren de nadruk van direct gesubsidieerd werk naar projecten die indirect worden gesubsidieerd.

Instandhouding-inspanning normaliseert

De instandhoudingsproductie in Nederland loopt geleidelijk terug naar een niveau van ongeveer € 360 miljoen in 2020 (in prijzen van 2014). Figuur 1 geeft de ontwikkeling weer over de periode 2005-2020. De cijfers voor de jaren tot en met 2014 zijn onder andere gebaseerd op de werkelijk verleende subsidies door het Rijk, de nog uit te betalen rijkssubsidies en uitgegeven leningen door het Restauratiefonds, de gederfde belastinginkomsten wegens de fiscale regeling voor aftrek van kosten voor monumentenpanden en de ontwikkeling van het instandhoudingswerk in opdracht van de Rijksgebouwendienst. De cijfers voor de jaren 2015-2020 zijn ramingen op grond van onder meer overheidsbegrotingen en de prognose van het verloop van de verplichtingen uit het Restauratiefonds.

Figuur 1 Instandhoudingsproductie naar subsidiewijze, 2005-2020¹, prijzen 2014

¹ 2005-2014 realisatie, 2015-2020 raming

Bron: EIB

Nadat extra subsidies uit de periode 2006-2010 tot aan 2012 tot extra instandhoudingsproductie hadden geleid, nam in dat jaar de productie die afhankelijk is van directe rijkssubsidies scherp af. Na een tijdelijke toename in 2015-2016, onder meer als gevolg van een incidentele subsidieregeling gericht op de verduurzaming van monumenten en een vervroegde uitkering van extra subsidiemiddelen voor de tijdige instandhouding van een groep topmonumenten, wordt vanaf 2017 een daling in het productievolume verwacht. Gemiddeld daalt de productie uit direct gesubsidieerde instandhoudingswerkzaamheden tot 2020 per jaar met ruim 3% ten opzichte van 2014 (zie tabel 1).

Voor de indirect door het Rijk gesubsidieerde productie (het fiscaal aftrekbare monumentenonderhoud en instandhoudingswerkzaamheden die worden gerealiseerd met een laagrentende lening van het Restauratiefonds) wordt een lichte afname van het productievolume verwacht. Gemiddeld neemt de indirect gesubsidieerde productie met iets minder dan een ½% per jaar af. Het productiewerk dat zonder subsidie tot stand komt stabiliseert zich, na een sterke toename in de jaren 2016-2018, aan het einde van de prognoseperiode tot net iets onder het uitgangsniveau. Het ongesubsidieerde productievolume ligt in 2020 iets minder dan 1% lager dan in 2014.

Alles overziend verschuift in de komende jaren de nadruk van het direct gesubsidieerde werk steeds meer naar projecten die indirect worden gesubsidieerd.

Het normaliseren van de directe subsidies is een logisch gevolg van het enkele jaren geleden ingezette beleid om de destijds te hoog geachte restauratie- en

onderhoudsachterstanden weg te werken. Daarbij zijn bovenop de reguliere budgetten veel extra subsidies ingezet om moeilijk realiseerbare instandhoudingsprojecten alsnog tot uitvoering te brengen. Uit technisch onderzoek is gebleken dat de achterstand landelijk tot minder dan 10% is teruggebracht. Dat wil zeggen dat minder dan 10% van de rijksmonumenten in een zodanige onderhoudstoestand verkeert, dat de instandhouding gevaar loopt. Hiermee is het beleidsdoel gerealiseerd. Het beleid om extra geld voor de instandhouding van monumenten beschikbaar te maken, is door het behalen van de doelstelling beëindigd en gewijzigd naar het stimuleren van tijdig (planmatig) onderhoud en duurzame herbestemmingen om kostbare ingrijpende restauratiewerkzaamheden te voorkomen.

Tabel 1 Instandhoudingsproductie 2014 en 2020, volume en jaarlijkse mutatie

	€ mln, prijzen 2014		
	2014	2020	Δ% per jaar
Direct rijksgesubsidieerd	200	160	-3
Indirect rijksgesubsidieerd	172	168	0
Ongesubsidieerd	35	33	-1
Totaal	407	361	-1

Bron: EIB

Directe subsidiëring neemt af

De directe subsidies van het Rijk voor de instandhouding van monumenten kennen een structurele en een incidentele component.

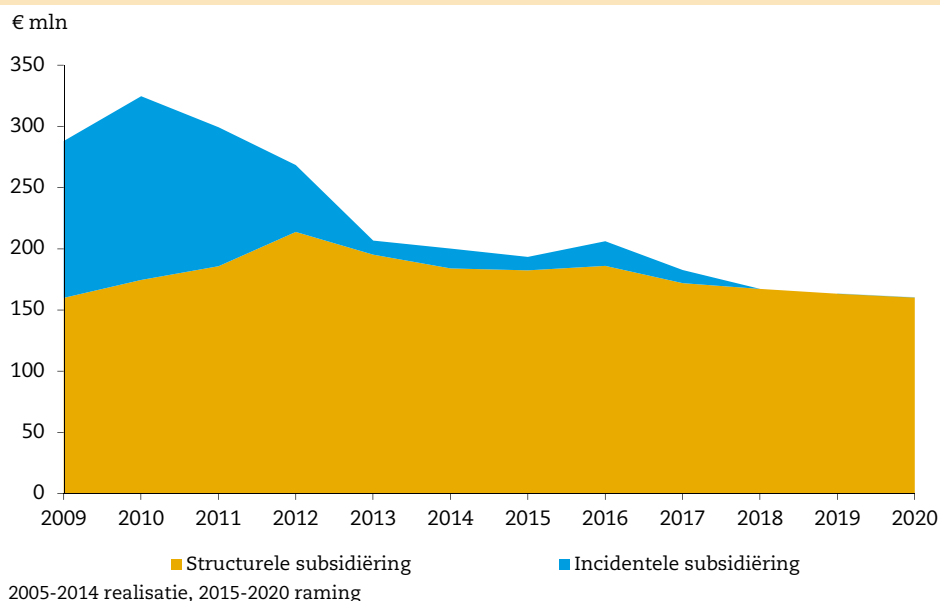
Als structurele subsidiëring gelden momenteel de budgetten voor het Besluit rijkssubsidiëring instandhouding monumenten (Brim), het Besluit rijkssubsidiëring onderhoud monumenten (Brom), de regelingen Stadsherstel, herbestemming plan wind en waterdicht en de decentralisatie-uitkering aan provincies.

Voorbeelden uit het verleden van regelingen die incidenteel werden toegepast (aanvullende budgetten) zijn de kanjersubsidies (Brgr) uit de jaren 2002 tot 2006 en de subsidieregelingen voor het wegwerken van restauratie- en onderhoudsachterstanden (Rrwr) uit de jaren 2007 tot 2009. Een recent voorbeeld van een incidentele subsidie is de pilot duurzaamheid, waarvoor het ministerie van OCW in de jaren 2016 en 2017 middelen beschikbaar stelt.

De daling van het direct gesubsidieerde productievolume van instandhoudingswerkzaamheden wordt hoofdzakelijk veroorzaakt door een afname van het incidentele deel van deze subsidie. De structurele subsidieregelingen voor het Besluit rijkssubsidiëring restauratie monumenten (Brrm 1997) en de incidentele Regeling restauratie monumenten (Rrm 2010) zijn inmiddels gestopt en leiden vanaf 2015 niet meer tot productie. De subsidiëring

die gemeoid is met het Brom (meerjarig onderhoud) is eveneens afgelopen, maar de laatste subsidieuitbetalingen leiden naar verwachting nog in 2016 tot de laatste productie. De structurele subsidieregeling voor het Brom is ter vervanging gekomen van de inmiddels afgelopen regeling voor het Brom. Omdat de restauratieachterstanden goeddeels zijn weggewerkt, is daarna vooralsnog niet in extra structurele budgetten voor subsidiëring van de instandhouding van monumenten voorzien.

Figuur 2 Instandhoudingsproductie 2009-2020 op basis van directe subsidies, structureel en incidenteel, prijzen 2014

Bron: EIB

Stabilisatie verwacht in ongesubsidieerd werk

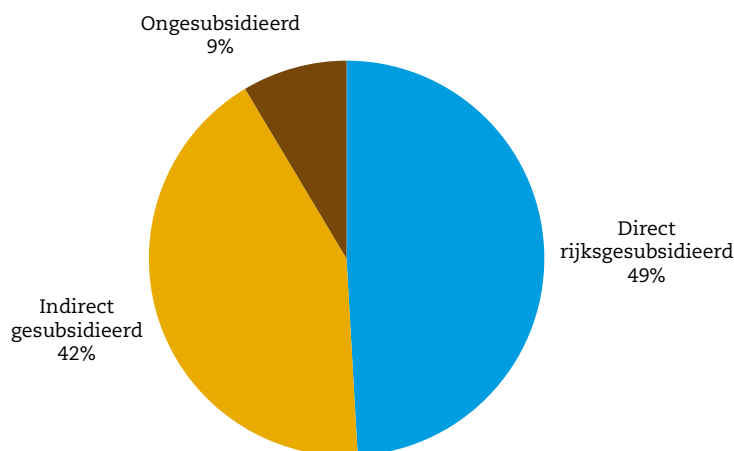
De ongesubsidieerde instandhoudingsproductie maakt in 2014 en 2015 maar een beperkt deel uit (9%) van de totale landelijke uitgaven voor de instandhouding van monumenten. In de jaren 2016 tot 2019 ligt de productieomvang van het ongesubsidieerde werk fors hoger, voornamelijk als gevolg van de instandhoudingswerkzaamheden aan het Paleis Huis ten Bosch. De werkzaamheden aan het paleis dienen aan het eind van 2018 afgerond te zijn. Vooralsnog wordt op basis van de rijksbegroting in de jaren daarna geen extra productievolume meer verwacht. Wel kan nog extra productie verwacht worden, bijvoorbeeld wanneer een begin wordt gemaakt met restauratie- en herbestemmingswerkzaamheden aan Paleis Soestdijk en het Binnenhof. Daarnaast staat het ongesubsidieerde werk voor rekening van andere opdrachtgevers (vooral bedrijven) op korte termijn onder invloed van de conjuncturele ontwikkeling van de bouw- en de vastgoedmarkt.

Indirecte subsidiëring van substantieel belang voor instandhoudingsproductie

De instandhoudingsproductie is sterk afhankelijk van het stimuleringsbeleid door het Rijk. Ongeveer de helft van de productie wordt op dit moment gerealiseerd op projecten waaraan het Rijk een directe bijdrage levert in de vorm van een subsidie (zie figuur 3). De overige productie vloeit grotendeels voort uit indirecte rijkssubsidiëring. Zo wordt onderhoud aan woonhuismonumenten indirect gestimuleerd door de fiscale aftrekregeling voor dit soort werk binnen de inkomstenbelasting. Vooral voor kleinschalige ingrepen is deze fiscale regeling een laagdrempelige en effectieve stimulans voor monumenteigenaren om zonder subsidieaanvraagprocedures aan instandhoudingswerkzaamheden te doen. De kans bestaat echter dat de fiscale regeling voor aftrek van kosten voor monumentenpanden op termijn wordt omgezet in een subsidieregeling. Doordat aan subsidieaanvragen uitgebreidere regelgeving is verbonden, hebben beleidswijzigingen rond de fiscale aftrekregeling mogelijk een dempend effect op de totale instandhoudingsproductie.

Verder is het Restauratiefonds een belangrijke aanjager voor de instandhouding van monumenten in bezit van particulieren (o.a. woonhuismonumenten, boerderijen en kerken). Ook hier is sprake

Figuur 3 Instandhoudingsproductie naar wijze van subsidiëren, 2014, procenten

Bron: EIB

van indirecte subsidiëring door het Rijk. Bij de start medio jaren tachtig van de vorige eeuw en ook regelmatig daarna is dit fonds gevoed met bijdragen van de centrale overheid.

Rol van lagere overheden groter de komende jaren

De rol van de lagere overheden is tot op heden nog beperkt van omvang geweest. Weliswaar is het aantal gemeentelijke en provinciale monumenten van behoorlijke omvang, maar de financiële betrokkenheid bij de instandhouding van monumenten heeft daar de afgelopen jaren geen gelijke tred mee gehouden. Op dit moment wordt nog maar weinig restauratiecapaciteit ingezet voor de instandhouding van lokale monumenten. Een aanzet daarvoor is in een aantal gemeenten en negen van de twaalf provincies overigens al aanwezig in de vorm van lokale cultuur- en restauratiefondsen.

Ervaring en actieve betrokkenheid van provincies en gemeenten bij de financiering van de instandhouding van monumenten wordt nu sterker gestimuleerd door de structurele decentralisatie van het Rijk naar provincies van de regierol in het instandhoudingsbeleid van rijksmonumenten. Hierin ontvangen provincies sinds 2012 jaarlijks een bedrag van het Rijk en bepalen provincies welke rijksmonumenten worden gerestaureerd. Provincies hebben vervolgens als doel om deze geldstromen te vermeerderen met eigen middelen en met geldstromen van regionale partners, waaronder gemeenten en particulieren (MinBZK, 2012). Inmiddels zijn provincies en het Rijk door middel van bestuurlijke afspraken overeengekomen dat provincies een inspanningsverplichting hebben om deze gedecentraliseerde middelen te verdubbelen. De decentralisatieregeling is pas recentelijk goed op stoom gekomen en de effectiviteit van de regeling dient zich nog te bewijzen.

Aanbevelingen vervolgonderzoek

Sinds 2009 voert het ministerie van OCW geïntensiveerd beleid om duurzame herbestemming van monumenten te stimuleren, onder meer met als doel om restauratieachterstanden en leegstand bij monumenten te voorkomen.

Vooralsnog ontbreekt het echter aan gedegen inzicht in de omvang van de herbestemmingsopgave, aantallen leegstaande monumenten, een integraal kostenoverzicht en evaluaties van reeds voltooide herbestemmingstrajecten, evenals inzicht in recentelijk geïnitieerde herbestemmingsprocessen (aantallen, typen, voortgang). Om meer grip op dergelijke zaken te krijgen en om het herbestemmingsplan naar een hoger niveau te brengen, verdient het aanbeveling om dergelijke gegevens in kaart te brengen en deze blijvend te monitoren.

Met het installeren van de decentralisatieregeling wordt provincies een steeds grotere rol bij de instandhouding van monumenten toebedeeld. Vooralsnog ontbreekt het echter aan voldoende inzicht in de mate waarin de decentralisatieregeling bijdraagt aan een geïntensiveerde en effectievere inzet door provincies. Gelet op de toekomstige rol van provincies bij de instandhouding van lokale monumenten is het van belang om in vervolgonderzoek ook provincies beter in beeld te brengen bij het monitoringsproces.

1 Inleiding

1.1 Algemeen

Deze marktverkenning beschrijft recente ontwikkelingen en verwachtingen van de bouwproductie die met de instandhouding van monumenten wordt gerealiseerd. Bij de instandhouding van monumenten worden restauratie-, onderhouds-, herbestedings- en verduurzamingswerkzaamheden onderscheiden.

Het rapport is opgesteld in opdracht van de Vakgroep Restauratie, het Nationaal Restauratiefonds en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE). Het rapport gaat in op ontwikkelingen rond het monumentenbestand en de financiering van de instandhouding van monumenten en de gevolgen hiervan voor de omvang van de instandhoudingsmarkt.

1.2 Restauratie en onderhoud

Restauratie heeft betrekking op bouwkundige ingrepen die de levensduur van een monument (of onderdelen daarvan) verlengen of die het prestatievermogen vergroten. Het gaat hier om hernieuwde investeringen in de kwaliteit of de capaciteit van een monument. Dit soort werkzaamheden worden over een periode van meerdere jaren afgeschreven.

Onderhoud heeft theoretisch gezien alleen betrekking op werkzaamheden die bedoeld zijn om een monument in stand te houden gedurende de bij de bouw (of in het verleden uitgevoerde restauraties) vastgelegde levensduur, op het destijds beoogde prestatieniveau. Het betreft hier consumptieve uitgaven die volledig ten laste komen van het jaar van uitvoering. Onderhoud is uitsluitend bedoeld om het ongestoorde gebruik van een gebouw te waarborgen en beoogt op zich zelf geen verhoging van de gebruikskwaliteit of verlenging van de levensduur.

De scheidslijn tussen restauratie en onderhoud is in de praktijk niet altijd scherp te trekken. Omdat een eindige exploitatietermijn bij monumentale gebouwen beleidsmatig niet aan de orde is, zal onderhoud – meer dan bij gewone gebouwen – in het teken staan van een lange termijn toekomstperspectief. Instandhouding over de voor onroerend goed gebruikelijke exploitatietermijn heen – levensduurverlenging dus – speelt bij monumenten altijd een rol, ook bij werk met een onderhoudskarakter. Bij een monument is het onderscheid tussen restauratie en onderhoud daarom meer gefundeerd op de schaal van de ingreep. Bij restauratie gaat het meestal om werkzaamheden aan meerdere bouwdelen tegelijk, terwijl onderhoud in het algemeen beperkt is tot afzonderlijk uitgevoerde activiteiten van relatief beperkte omvang.

Van belang is in dit verband te onderkennen, dat beide activiteiten in de praktijk met elkaar concurreren om capaciteit op de arbeidsmarkt. Dit betekent dat ze in veel gevallen een beroep doen op hetzelfde vakmanschap. Als in dit rapport sprake is van restauratie wordt eveneens het onderhoud van monumenten bedoeld, tenzij anders aangegeven.

1.3 Herbestemming en verduurzaming

De laatste jaren groeit het idee dat monumenten ‘alleen’ in stand (kunnen) worden gehouden, als zij ook van duurzaam nut zijn voor gebruikers. Dit heeft geleid tot initiatieven en beleid om monumenten die hun functie hebben verloren te herbestemmen. Hierbij wordt gezocht naar nieuwe functies voor het gebouw die van nut zijn voor nieuwe gebruikers.

Het herbestemmen van monumenten kan ingrepen in de bestaande situatie tot gevolg hebben. De hoeveelheid bouwproductie hieruit ligt tussen twee uitersten. Wordt voor een logisch voortgaande bestemming voor het gebouw gekozen, waardoor het gebouw nagenoeg ongewijzigd blijft, dan zal de bouwproductie door herbestemming beperkt zijn. Het omgekeerde geldt bij fundamentele veranderingen van de voormalige functie.

De ontwikkeling van de monumentale herbestemmingmarkt wordt in grote mate beïnvloed door de potentie van de locatie van het leegstaande monument. Landelijk gezien zullen tussen de regio's verschillen bestaan in de alternatieve aanwendingsmogelijkheden voor lege monumenten. In groeiregio's zijn de mogelijkheden groter dan in krimpregio's, waar buiten de 'monumentenmarkt' ook alternatieve ruimtemarkten krimp zullen kennen. Binnen de regio's geldt dat centrale locaties in de stadscentra vaak meerdere alternatieven bieden voor lege monumenten. Ook een (overige) locatie in een woonwijk biedt herbestemmingpotentie. Op formele (monofunctionele) locaties zoals bedrijven- en industrieterreinen bestaat mogelijk minder perspectief voor transformaties. In enige mate hangt de herbestemmingproductie af van financiering uit het Restauratiefonds (via de Restauratiefondsplus-hypotheek of lokale restauratie- en cultuurfondsen die gekoppeld kunnen zijn aan een thema zoals duurzaamheid of herbestemming).

1.4 Ontwikkeling van de instandhoudingsbehoefte

In Nederland wordt jaarlijks een grote inspanning geleverd in de vorm van restauratie-, herbestemmings- en verduurzamingswerkzaamheden, om het nationale monumentenbezit in stand te houden.

Door de groei van het aantal monumenten en door de toenemende eisen die worden gesteld aan de kwaliteit van gebouwen in het algemeen, nam de behoefte aan restauratiewerk in de afgelopen decennia structureel toe. De inventarisaties van de omvang van de restauratieachterstanden bij de rijksmonumenten die sinds 1996 regelmatig werden uitgevoerd, droegen er ook toe bij dat de behoefte om monumenten in stand te houden nadrukkelijker in beeld kwam. Mede doordat deze groeiende behoefte ook beleidsmatig werd gehonoreerd in de vorm van het regelmatig toekennen van extra subsidiebudgetten¹, was voor het volume van de instandhoudingsinspanning tot 2007 een trendmatige stijging te zien.

Een neveneffect van het steeds weer in wisselende mate beschikbaar komen van aanvullende subsidiebudgetten was dat de ontwikkeling van de instandhoudingsinspanning van jaar op jaar een nogal ongelijkmatig patroon vertoonde. Bovendien zorgden ook de ups en downs van de conjunctuur voor schommelingen in de instandhoudingsproductie.

De ontwikkeling van de instandhoudingsmarkt wordt in toenemende mate beïnvloed door de conjuncturele situatie. Met het wegwerken van de

¹ Bijvoorbeeld de verschillende tranches van de 'kanjerregelingen' (Brgr) en de Regeling Rijkssubsidieering Wegwerken Restauratieachterstand (Rrwr).

restauratieachterstanden is het beleid – wegens succes – gewijzigd naar het stimuleren van tijdig (planmatig) onderhoud en herbestemming om kostbare ingrijpende restauraties te voorkomen. In de eerste plaats wordt bijna de helft van de instandhoudingsproductie bekostigd door middel van directe (lump sum) overheidssubsidies. Daarnaast hangt een zeer substantieel deel van de productie af van financiering uit het Restauratiefonds of van de fiscale regeling voor aftrek van kosten voor monumentenpanden. Deze laatste soort ingrepen is niet gebonden aan een vast subsidiebudget dat in de praktijk fungeert als een begrenzing van de productie naar boven. Daardoor is het gebruik meer afhankelijk van de mate waarin opdrachtgevers deze prikkels oppakken. Het gevolg is dat dit deel van de instandhoudingsproductie gevoeliger is voor de ontwikkeling van de conjunctuur. Ten slotte komt een deel van de totale productie die gemoeid is met restauratie, onderhoud, herbestemming en verduurzaming van monumenten geheel zonder subsidie of financieringsbijdrage tot stand. Het aandeel van het niet gesubsidieerde werk op de instandhoudingsproductie is vooralsnog beperkt van omvang.

Externe effecten

De inspanningen om monumenten in stand te houden komen niet 'vanzelf' tot stand. Omdat de maatschappelijke baten van het monumentenbestand (zoals onder andere de inkomsten uit cultuurtoerisme) niet neerslaan bij de eigenaren van de individuele monumenten, is de markt in het algemeen niet in staat om de positieve externe effecten van monumenten in voldoende mate te prijzen. Daardoor komt de instandhouding in gevaar. Om de maatschappelijke baten veilig te stellen, stelt het Rijk subsidies voor de instandhouding van monumenten ter beschikking. Deze moeten compensatie bieden voor de exploitatietekorten bij de eigenaren en hen ertoe aanzetten om toch op tijd onderhoud en restauratie ter hand te nemen.

1.5 Leeswijzer

Het rapport is als volgt ingedeeld. In hoofdstuk 2 wordt de omvang, samenstelling en het aanwijzingsbeleid van het monumentenbestand beschreven. Hoofdstuk 3 gaat in op de verschillende manieren waarop de instandhouding van monumenten wordt gefinancierd. Deze vormen de indicatoren waarop de productieraming, die in hoofdstuk 4 aan bod komt, is gebaseerd.

2 Monumentenbestand

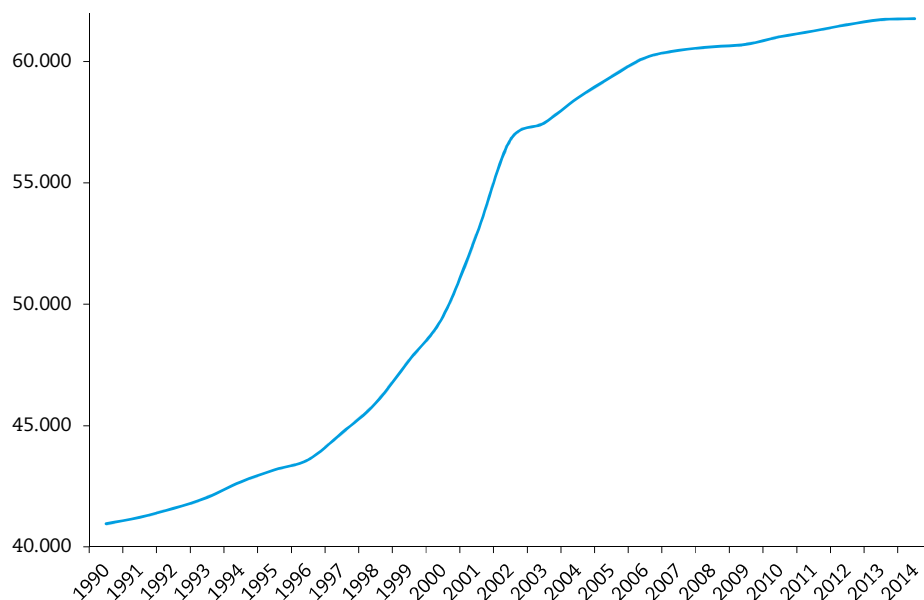
Het aantal monumenten en de onderhoudsstaat daarvan bepaalt in belangrijke mate de instandhoudingsbehoefte. Dit hoofdstuk gaat in op waargenomen ontwikkelingen rond het monumentenbestand. De omvang van het Rijksmonumentenregister en het aanwijzingsbeleid is reeds meerdere jaren vrijwel ongewijzigd gebleven. In combinatie met de huidige onderhoudsstaat van het monumentenbestand en de beleidsmatige wensen op dit vlak wordt daarom een stabilisatie van het marktvolume voorzien. Voorwaarde is wel dat er niet te veel uitstel of afstel van onderhoud- en restauratiewerk door monumenteneigenaren plaatsvindt.

2.1 Rijksmonumenten

Omvang Rijksmonumentenregister stabiel

Begin 2015 waren 61.768 rijksmonumenten in het Rijksmonumentenregister ingeschreven. Na een forse groei van het aantal geregistreerde rijksmonumenten halverwege de negentiger jaren is er sinds 2005 meer sprake van stabilisatie (figuur 2.1). Deze trend is grotendeels het gevolg van wijzigingen in het aanwijzingsbeleid. Sinds 2000 is het Rijk zeer terughoudend met nieuwe inschrijvingen in het Rijksmonumentenregister. Het huidige aanwijzingsbeleid is gebaseerd op de 'Beleidsregel aanwijzing beschermde monumenten 2013'. Daarin wordt ruimte gelaten voor inschrijving van objecten in het Rijksmonumentenregister die zijn opgenomen in de aanwijzingsprogramma's 'Nieuwe Hollandse Waterlinie' en 'topmonumenten uit de Wederopbouwperiode 1959 tot en met 1965' (Stcrt, 2013). Feitelijk is daarmee de maximale uitbreidingsruimte in grote lijnen vastgelegd. Daarnaast kunnen er sinds 1 januari 2012 geen verzoeken meer worden ingediend voor het aanwijzen van een object als rijksbeschermd monument. Het is wel mogelijk de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (RCE) suggesties te doen voor bescherming. De vereiste leeftijdsgrens van vijftig jaar voor rijksmonumenten is komen te vervallen.

Figuur 2.1 Aantal gebouwde rijksmonumenten, periode 1990-2014, per 31 december

Bron: Erfgoedmonitor

Rijksmonumenten in gewenste onderhoudsstaat

Met verschillende subsidieregelingen heeft het Rijk in de periode 1995-2013 een restauratieachterstand bij het monumentenbestand teruggebracht van 40% tot 10%. Daarmee wordt voldaan aan de huidige beleidsdoelstellingen van het Rijk (MinOCW, 2014, p. 30). Tevens is tijdens een laatste inspectieronde in 2013 onder 24% van de rijksmonumenten gebleken dat de staat van het casco bij 95% redelijk tot goed was. De staat van het onderhoud bleek bij 84% redelijk tot goed te zijn (Erfgoedmonitor, 2015). De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is voornemens om onderzoek naar te doen naar de representativiteit van deze cijfers.

Ontwikkeling onderhoudsstaat 2008-2013

Van rijksmonumenten die vaker dan twee keer zijn geïnspecteerd op de staat van het casco en onderhoud voor de periode 2008-2013 blijkt dat de ontwikkeling van de staat van het casco overwegend stabiel tot positief is (zie tabel 2.1). In totaal is bij 21,1% van de meermalen geïnspecteerde monumenten de staat van het casco verbeterd, bij 70,3% is deze gelijk gebleven en bij 8,6% was sprake van een achteruitgang. De onderhoudsstaat van monumenten vertoont een min of meer vergelijkbare ontwikkeling. Bij 31,1% van de meermalen geïnspecteerde monumenten is de staat van het onderhoud vooruit gegaan, bij 47,2% is dit gelijk gebleven, en bij 21,7% achteruit (zie Bijlage C Ontwikkeling onderhoudsstaat, tabel A).

Bij de verschillende typen monumenten (zie figuur 2.2) valt op dat per type gebouw het aantal monumenten dat bij de laatste inspectie beter werd bevonden gemiddeld groter is dan het aantal dat slechter werd bevonden. Het casco van de 'weg- en waterwerken' en de 'verdedigingswerken' verbeterde zich verhoudingsgewijs echter minder dan de overige categorieën. Alleen in de categorieën 'weg- en waterwerken' en 'losse objecten' ging de onderhoudsstaat van meer objecten achteruit dan vooruit (Erfgoedmonitor, 2015).

Tabel 2.1 Trend staat van het casco, geïnspecteerde rijksmonumenten (n=10.579), eerste vs. laatste inspectie, 2008-2013, procenten

	Laatste inspectie casco slecht	Laatste inspectie casco matig	Laatste inspectie casco redelijk	Laatste inspectie casco goed
- Eerste inspectie casco slecht	15,7	12,2	32,2	40,0
- Eerste inspectie casco matig	1,8	16,9	48,0	33,2
- Eerste inspectie casco redelijk	0,4	3,5	45,0	51,1
- Eerste inspectie casco goed	0,1	0,6	7,9	91,4

Bron: Erfgoedmonitor (2015)

Restauratieachterstand en risicogroepen

Wanneer het casco van een rijksmonument matig of slecht is, kan men stellen dat dit monument aan verval onderhevig is en dat restauratie noodzakelijk is. Volgens een laatste inspectieronde in 2013 bij 15.246 monumenten komt het aantal monumenten met een restauratieachterstand neer op 702. De restauratiebehoefte binnen de groep geïnspecteerde monumenten bedraagt dus 4,6%. Monumenten waarvan het casco in redelijke staat is, maar die matig of slecht zijn onderhouden, kunnen worden bestempeld als een risicogroep. Dergelijke monumenten hebben op dit moment weliswaar nog geen dringende restauratiebehoefte, maar door de matige tot slechte onderhoudsstaat is de kans groter dat deze behoefte binnen afzienbare tijd ontstaat. Uit de laatste inspectie is gebleken dat van 918 van de geïnspecteerde rijksmonumenten met een redelijk casco de onderhoudsstaat als matig (759) of zelfs slecht (159) werd beoordeeld. De risicogroep binnen de geïnspecteerde monumenten is dus 6%. De gepresenteerde cijfers lijken hiermee eveneens het beeld te bevestigen, dat aan de beleidsdoelstelling van een restauratieachterstand van ca. 10%³ wordt voldaan (zie ook Bijlage C Ontwikkeling onderhoudsstaat, tabel B en tabel C).

³ Een hogere restauratieachterstand is vanuit beleidsperspectief niet wenselijk, een lagere evenmin in verband met het borgen van het restauratievak.

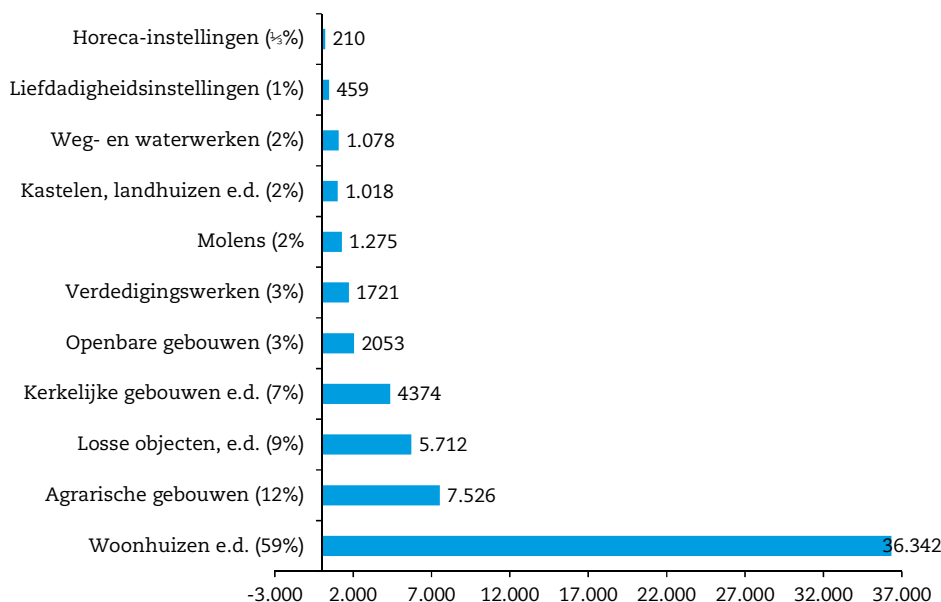
Stabilisatie marktvolume instandhoudingsmarkt voorzien

Omdat monumenten ook van het Rijksmonumentenregister worden geschrapt of door calamiteiten verloren gaan, is het voor de hand liggend dat het totale aantal rijksmonumenten aan het einde van de prognoseperiode (2020) niet aanmerkelijk groter zal zijn dan het huidige aantal. Dit blijkt ook uit de ontwikkeling in het totale aantal rijksmonumenten het afgelopen decennium (zie Bijlage A Onroerend-erfgoedcijfers, tabel A). Tevens zal de samenstelling naar type gebouw niet substantieel verschillen. Dit vormt een belangrijk gegeven voor de in hoofdstuk 4 beschreven prognoses van de instandhoudingsmarkt. Omdat het Rijksmonumentenregister kwantitatief en kwalitatief (voorlopig) zijn grenzen lijkt te hebben bereikt, wordt stabilisering van het marktvolume voorzien. Voorwaarde is wel dat huidige economische omstandigheden niet moeten leiden tot te veel uitstel of afstel van onderhoud- en restauratiewerk onder monumenteigenaren. Hierdoor zou de huidige onderhoudsstaat achteruit kunnen gaan en ontstaat op termijn mogelijk weer noodzaak tot (grotere) restauratiewerkzaamheden.

Samenstelling Rijksmonumentenregister

Figuur 2.2 geeft een overzicht van de objecten die in verschillende categorieën gebouwen en bouwwerken als rijksmonument zijn geregistreerd bij de RCE. Woonhuizen hebben met ruim 59% verreweg het grootste aandeel in het Rijksmonumentenregister. Ook agrarische en kerkelijke gebouwen komen verhoudingsgewijs veelvuldig in het Rijksmonumentenregister voor.

Figuur 2.2 Rijkmonumenten naar type gebouw, 2015, in procenten en aantallen

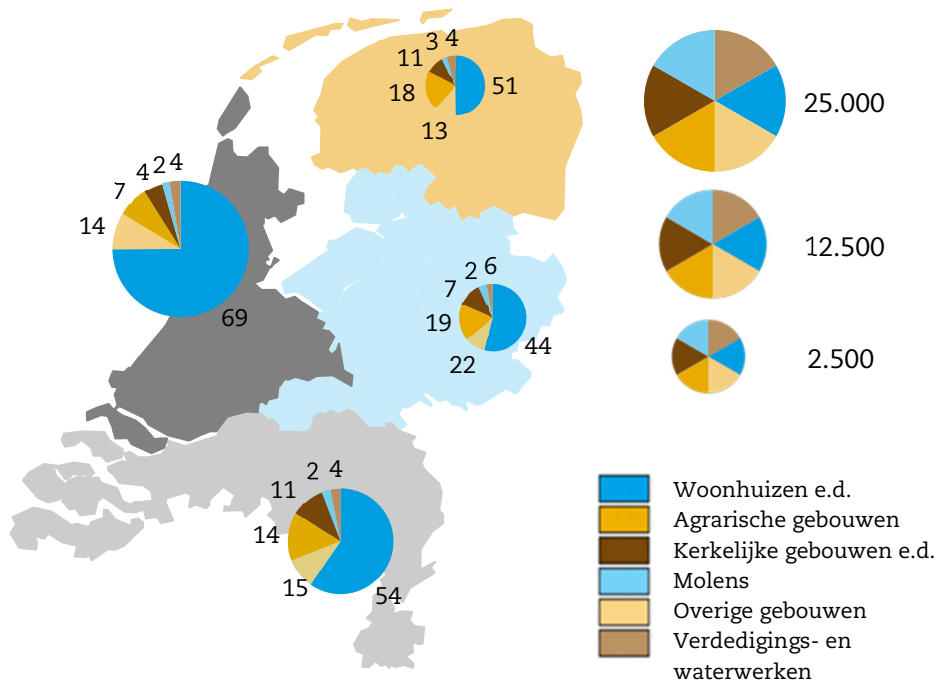

Bron: Erfgoedmonitor

Regionale verdeling rijkmonumenten

Figuur 2.3 geeft het aantal bij de RCE geregistreerde rijkmonumenten per landsdeel weer met de aandelen van de verschillende typen gebouwen. Het grootste aantal rijkmonumenten (ruim 28.500) staat in de westelijke provincies: Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht. Het zuiden (Zeeland, Noord-Brabant en Limburg) is met ruim 14.500 geregistreerde monumenten goed voor een tweede plaats. In vergelijking tellen de oostelijke (Overijssel, Gelderland en Flevoland) en noordelijke (Groningen, Friesland en Drenthe) provincies minder monumenten met respectievelijk ruim 10.000 en 8.000 registraties. Het monumentenbestand wordt in het westen – meer nog dan in Nederland als geheel – gedomineerd door woonhuismonumenten. Ruim twee derde van de rijkmonumenten in dat landsdeel kan tot die categorie worden gerekend. Daarentegen ligt in West het aandeel agrarische en kerkelijke gebouwen juist aanzienlijk onder het landelijk gemiddelde. Oost kent van alle landsdelen het kleinste aandeel woonhuismonumenten en het grootste aandeel agrarische gebouwen. Noord en Zuid kennen relatief veel kerkelijke gebouwen. In Bijlage A 'Onroerend-erfgoedcijfers' worden de in 2015 geregistreerde aantallen per provincie weergegeven.

Figuur 2.3 Aantal rijksmonumenten per landsdeel, 2015, per categorie in procenten

Bron: Erfgoedmonitor

Herbestemmingen rijksmonumenten

Monumenten die hun functie verliezen, komen dikwijls leeg te staan.⁴ Monumenten waar relatief vaak sprake is van leegstand zijn kerken, industriële gebouwen, boerderijen en militair erfgoed. Als eigenaren van het gebouw bij langdurige leegstand noodzakelijke onderhoudswerkzaamheden niet (kunnen) uitvoeren, kan verval intreden. Het Rijk ziet herbestemming (functiewijziging) als belangrijke mogelijkheid om dit verval tegen te gaan en verlies van belangrijke cultuurhistorische waarden te voorkomen of te beperken. Het gaat er hierbij om dat de gebouwen weer van duurzaam nut zijn voor gebruikers.

Via de subsidieregeling 'Stimulering Herbestemming Monumenten' draagt het Rijk bij in de kosten om de haalbaarheid van herbestemmingen van monumenten te onderzoeken. In het kader van deze regeling is aan 319 en 431 haalbaarheidsonderzoeken in 2011-2012 en 2013-2014 een financiële bijdrage

⁴ Ongeveer 3% van de gemeenten beschikt over een leegstandsregister dat informatie geeft over het aantal leegstaande rijksmonumenten. Volgens eigen opgave van deze gemeenten stonden in 2012 zo'n 47 rijksmonumenten leeg (Erfgoedinspectie, 2013).

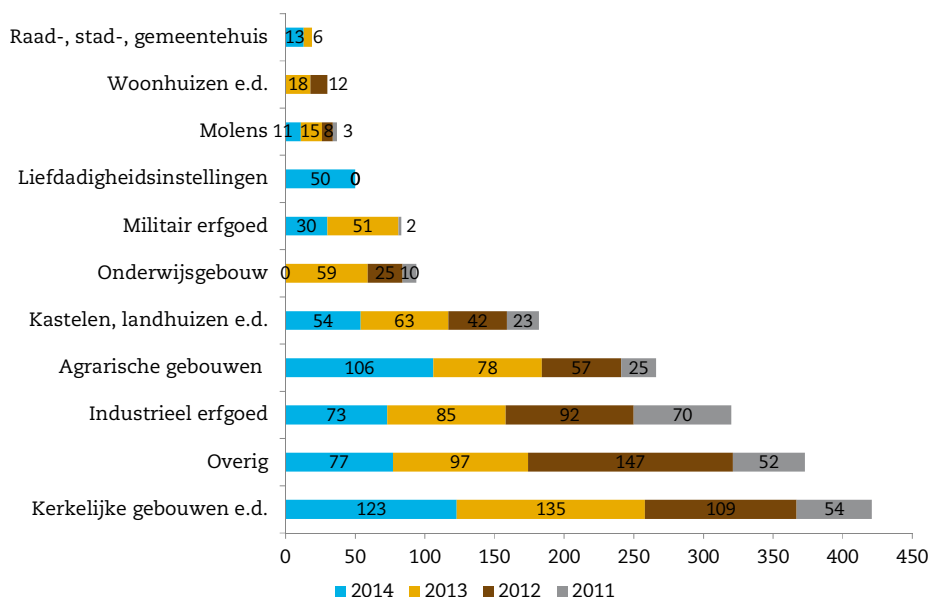
geleverd. Overigens worden niet alle aanvragen voor een haalbaarheidsonderzoek gehonoreerd en ligt het totale aantal onderzoeksaanvragen (1.875) derhalve hoger dan het aantal gesubsidieerde onderzoeken (750).

In de periode 2011-2014 werd in drie van de vijf gevallen een subsidieaanvraag ingediend voor een herbestemmingsonderzoek van een rijksmonument. In de overige gevallen betroffen dit provinciale en gemeentelijke monumenten (zie ook paragraaf 2.2). Met name bij kerkelijk, industrieel en agrarisch erfgoed lijkt een grote herbestemmingsopgave te liggen: respectievelijk 421, 320 en 266 van de in totaal 1.875 monumenten, waarvoor in de jaren 2011-2014 een subsidieaanvraag is ingediend, behoorden tot deze monumentcategorieën. Ook kastelen, buitenplaatsen en landhuizen scoorden relatief hoog (figuur 2.4).

Bovengenoemde subsidieregeling lijkt een accelererend effect te hebben op het herbestemmingsproces: in 30% van de gevallen (incl. niet-rijksmonumenten) waarvoor in 2011 en 2012 een onderzoek is gesubsidieerd, is inmiddels een herbestemming gerealiseerd of is een stap gezet richting planuitwerking. In nog eens 34% van de gevallen werd verwacht dat die stap op korte termijn zou worden gezet (Berenschot, 2014).

Het ontbreekt op dit moment nog aan een integraal kostenoverzicht en evaluaties van reeds voltooide herbestemmingen van (rijks)monumenten, evenals aan inzicht in recentelijk geïnitieerde herbestemmingsprocessen (aantallen, typen, voortgang). Het (blijvend) monitoren van dergelijke gegevens kan nuttig zijn voor de evaluatie van de regeling.

Figuur 2.4 Aanvragen subsidieregeling haalbaarheidsonderzoek herbestemming per monumentcategorie, 2011-2014, aantallen

Bron: Erfgoedmonitor

2.2 Lokale monumenten

Naast het Rijk kennen ook lagere overheden (provincies, gemeenten) monumentale eigenschappen aan gebouwen toe. De juridische status van deze monumenten wijkt af van de objecten in het Rijksmonumentenregister. De bescherming die uitgaat van plaatsing op een provinciale of gemeentelijke lijst is niet gebaseerd op de Monumentenwet, maar op bestuursrechtelijke besluiten (van provinciale staten en van colleges van burgemeesters en wethouders).

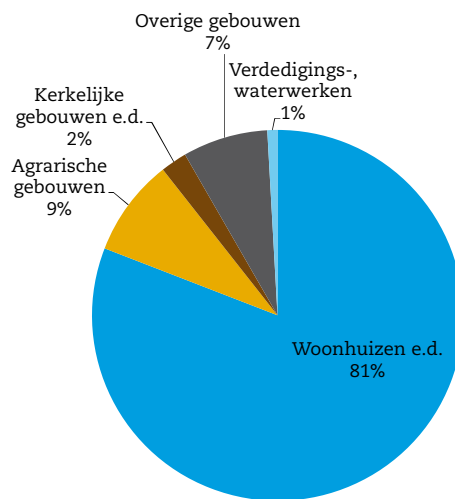
Aantal gemeentelijke monumenten toegenomen

In tegenstelling tot het aantal rijksmonumenten is het totale aantal objecten op provinciale en gemeentelijke monumenten de afgelopen tien jaar nog fors toegenomen. Op basis van verschillende bronnen heeft de RCE een schatting gemaakt van het totale aantal gemeentelijke monumenten in Nederland. Eind 2013 werd dit aantal geraamd op bijna 55.000 monumenten. Volgens deze schatting beschikt Maastricht over het grootste aantal (2.800) gemeentelijke monumenten, op de voet gevolgd door Haarlem met 2.500 monumenten. Er zijn 82 gemeenten die geen gemeentelijke monumenten hebben aangewezen

(Erfgoedmonitor, 2015). In 2009 waren dit volgens cijfers van Erfgoed Nederland 43.100 panden (Schellevis, 2011).⁵

Eerder onderzoek liet zien dat onder de gemeentelijke monumenten (net als bij de rijksmonumenten het geval is) de woonhuizen veruit in de meerderheid zijn (zie figuur 2.5). Ook hier vormen de agrarische gebouwen in grootte de tweede categorie. In vergelijking met het Rijksmonumentenregister, ligt de nadruk bij gemeentelijke monumenten nog sterker op de categorie woonhuizen. Meer dan 80% van de gemeentelijke monumenten bestaat uit het laatstgenoemde type gebouwen.

Figuur 2.5 Gemeentelijke monumenten, per categorie in procenten, 2009

Bron: EIB

Instandhoudingsproductie uit lokale monumenten relatief beperkt

Uit het oogpunt van de bouwproductie die samenhangt met de instandhouding van provinciale en gemeentelijke monumenten, is het afwijkende financiële regime rond restauraties belangrijk. Gemeentelijke en provinciale monumenten kunnen geen aanspraak maken op rijkssubsidies voor de instandhouding van monumenten. Verder is ook de fiscale aftrekregeling voor deze groep niet van toepassing. Wel kunnen de eigenaren van provinciale en gemeentelijke monumenten in bepaalde gevallen gebruik maken van laagrentende leningen van het Restauratiefonds. Voor een aantal gemeenten en negen provincies voert het Restauratiefonds plaatselijke restauratie- of cultuurfondsen uit die ook openstaan voor ondersteuning van lokale monumenten (Nationaal Restauratiefonds, 2015). Deze kunnen ook gekoppeld zijn aan een thema zoals duurzaamheid of herbestemming.

⁵ Opgemerkt dient te worden dat de geraamde aantallen gemeentelijke monumenten in 2013 en 2009 gebaseerd zijn op verschillende onderzoeksmethoden en daardoor als tijdsreeks niet goed vergelijkbaar zijn.

De financiële middelen die lagere overheden jaarlijks voor subsidiëring van de instandhouding van monumenten uit de eigen begroting beschikbaar (kunnen) stellen, zijn tot recentelijk beperkt van omvang geweest. In vergelijking met eigenaren van rijksmonumenten ontbreekt daarmee grotendeels een financiële prikkel voor gemeentelijke en provinciale monumenten waaruit restauraties geïnitieerd en gefaciliteerd kunnen worden. De productie die voortvloeit uit de instandhouding van gemeentelijke en provinciale monumenten lag daardoor altijd aanzienlijk lager dan die voortvloeit uit de instandhouding van rijksmonumenten. De sinds 2012 van kracht zijnde 'Decentralisatieregeling monumentenfonds provincies' dient hier de komende jaren verandering in te brengen. Provincies verdelen in het kader van deze regeling rijkssubsidies voor de instandhouding van rijksmonumenten en zijn daarbij ook genoodzaakt deze middelen te vermeerderen bij andere publieke (gemeenten, waterschappen) en private partijen. De regeling is pas sinds enkele jaren op stoom en de effecten daarvan op de subsidiëring van monumentrestauraties door lagere overheden en particulieren dienen zich nog uit te wijzen (zie ook hoofdstuk 3).

3 Instandhoudingsfinanciering

In dit hoofdstuk worden ontwikkelingen rond de financiering voor de instandhouding van monumenten beschreven die van belang zijn voor de productieraming. Daarbij komen verschillende indicatoren voor de instandhoudingsproductie aan bod.

De omvang van het restauratiewerk en het onderhoud aan monumenten in Nederland wordt niet systematisch geregistreerd. In dit rapport wordt de ontwikkeling van de instandhoudingsmarkt berekend op basis van externe indicatoren.

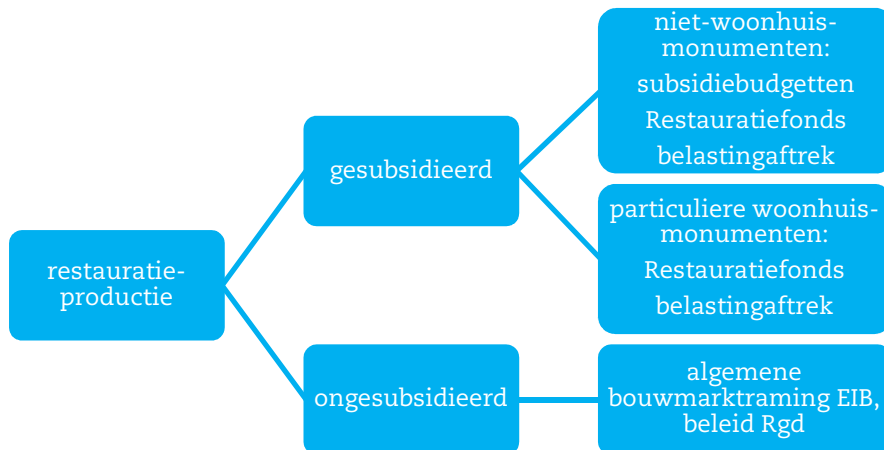
Dit is een effectieve methode als we bedenken dat de productie van restauratiewerk en monumentenonderhoud voor een belangrijk deel door diverse vormen van overheidsbijdragen wordt geïnitieerd en gefaciliteerd.

Voor het instandhoudingswerk van niet-woonhuismonumenten zijn de beschikbare subsidiebudgetten van het Rijk het voornaamste uitgangspunt voor de productieprognose. Het huidige subsidiestelsel richt zich op stimulering van tijdig planmatig onderhoud door eigenaren van rijksmonumenten en op herbestemming van functies van monumenten. Met een structurele uitkering van het Rijk naar de provincies is de regierol in het instandhoudingsbeleid gedecentraliseerd.

Voor de omrekening van het rijkssubsidiebudget naar de productie op de bouwplaats wordt rekening gehouden met de nog uit te betalen rijkssubsidies aan het eind van 2014 en gebruik gemaakt van per subsector gedifferentieerde ophoogfactoren.

Voor particuliere woonhuismonumenten zijn twee indicatoren van belang. Allereerst is dat de belastingderving als gevolg van de mogelijkheid om de onderhoudskosten van rijksmonumenten af te trekken voor de inkomstenbelasting. En verder de financieringscapaciteit die voortvloeit uit de diverse faciliteiten van het Restauratiefonds. De waarde van de productie die voortvloeit uit de belastingderving en restauratiefondsleningen wordt rechtstreeks berekend uit opgaven van het ministerie van OCW en het Restauratiefonds (die worden gekoppeld aan de bouwmarktraming van het EIB).

Figuur 3.1 Indicatoren raming instandhoudingsproductie

Bron: EIB

3.1 Subsidieregelingen

Een groot deel van de instandhoudingsproductie kan uit de toegekende subsidiebedragen (direct of indirect) en afgegeven beschikkingen worden afgeleid.

Gedurende de periode waarover het onderzoek zich uitstrekt, komen uit een aantal subsidieregelingen van het Rijk gelden beschikbaar om de instandhouding van de voorraad rijksmonumenten zo goed mogelijk te faciliteren. Tabel 3.1 geeft hiervan een overzicht. Het betreft zowel regelingen die voortvloeien uit structureel beleid, als regelingen met een meer incidenteel karakter.⁶

Veel regelingen zijn maar voor een deel van de periode van toepassing. Zo is enkele jaren geleden een begin gemaakt met de invoering van een nieuw subsidiestelsel. Het oude stelsel waarin tijdelijk extra geld voor instandhoudingswerkzaamheden aan monumenten beschikbaar werd gesteld is wegens succes herzien. De destijds te hoog geachte restauratieachterstanden zijn immers weggewerkt (zie hoofdstuk 2). Doel van het huidige stelsel is dat tijdig planmatig onderhoud door eigenaren van rijksmonumenten wordt gestimuleerd. Daarbij wordt ook verduurzaming en herbestemming gestimuleerd om kostbare ingrijpende restauraties en leegstand en achteruitgang te voorkomen.

⁶ In de periode 2000-2014 stelde het Rijk middels het Investeringsbudget Stedelijke Vernieuwing (ISV) subsidies beschikbaar voor gemeenten en provincies met een ontwikkelingsplan ter verbetering van de leefkwaliteit van de plaatselijke stedelijke omgeving. Deze middelen werden onder meer ingezet op de instandhouding van monumenten. Per 2014 vult het Rijk haar rol bij stedelijke vernieuwing anders in en is het ISV komen te vervallen.

Tabel 3.1 Rijkssubsidieregelingen voor restauratie, onderhoud herbestemming en verduurzaming van rijksmonumenten, 2015-2020

Actuele structurele regelingen

Brim (Sim) Besluit rijkssubsidiëring instandhouding monumenten
Subsidie regeling herbestemming plan / wind en waterdicht
Decentralisatie-uitkering monumenten Provinciefonds

Aflopende structurele regelingen

Brom Besluit rijkssubsidiëring onderhoud monumenten meerjarig
Stadsherstel

Incidentele regelingen

Bgr Besluit rijkssubsidiëring grootschalige restauraties IV
Restauratieregeling 2012
Pilot Duurzaamheid OCW

Bron: RCE

Regelingen om tijdig planmatig onderhoud en herbestemming te stimuleren

Met het 'Besluit rijkssubsidiëring instandhouding monumenten 2013' (Brim) is de meest recente regeling 'Subsidieregeling instandhouding monumenten' (Sim) in werking gesteld. De Sim-regeling kent per juni 2014 een jaarlijks plafond van € 50,5 miljoen. Hiervan is € 5,8 miljoen bestemd voor beschermde archeologische en groene monumenten (Stcrt, 2012a). Het voor de productieraming relevante subsidiebedrag bedraagt zodoende € 44,7 miljoen (Stcrt, 2014). Om te voorkomen dat een bijzondere groep topmonumenten zoals het Vredespaleis in Den Haag, de Onze Lieve Vrouwekerk in Breda of de St. Jans kathedraal in Den Bosch, de komende jaren geen onderhoud kunnen plegen, wordt in 2016 vervroegd € 20 miljoen extra vanuit de Sim-regeling beschikbaar gesteld. Dit extra budget wordt in mindering gebracht op de subsidieafgifte vanaf 2018 (zie ook tabel 3.2).

Regelingen gericht op verduurzaming van monumenten

De 'Subsidieregeling stimulering herbestemming monumenten' bevordert sinds 2011 een duurzaam gebruik van monumenten. Voor de regeling wordt jaarlijks op structurele basis € 2,4 miljoen beschikbaar gesteld voor haalbaarheidsonderzoeken van herbestedingen en om het monument in de tussentijd wind- en waterdicht te maken. Bij de haalbaarheidsonderzoeken vindt nog geen bouwproductie plaats (€ 1,7 miljoen). Zodoende is alleen het wind- en waterdicht maken (€ 0,7 miljoen) voor de productieraming relevant (Stcrt, 2012b).

Om te onderzoeken welke verduurzamingsmaatregelen het meest geschikt zijn voor rijksmonumenten wordt middels een pilotproject in 2016 en 2017 in totaal € 10 miljoen beschikbaar gesteld door het ministerie van OCW. Aan de pilot doen onder meer musea, molens, boerderijen en voormalige fabrieken mee. Na afloop dient een evaluatie plaats te vinden waarbij de energielasten op verschillende momenten, de uiteindelijke opbrengsten en de eventuele aantasting van de cultuurhistorische waarde in kaart worden gebracht.

Regierol instandhoudingsbeleid gedecentraliseerd

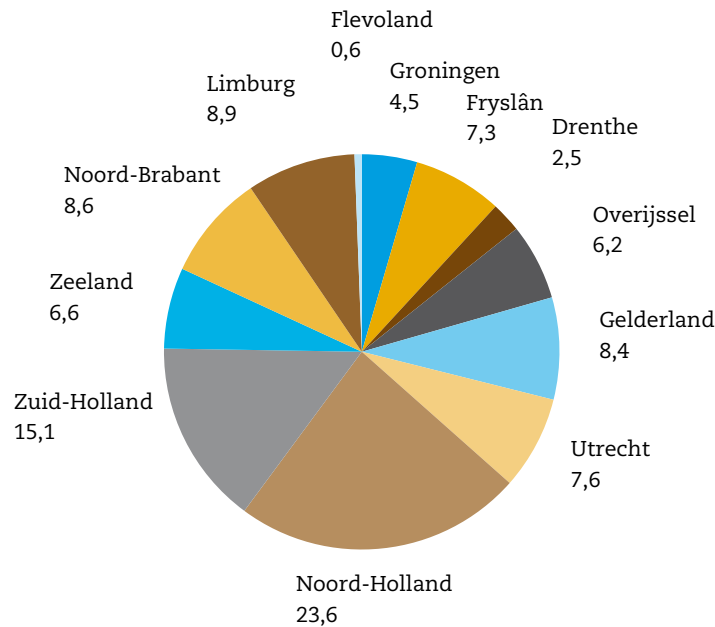
In 2012 is de regierol in het instandhoudingsbeleid structureel gedecentraliseerd van het Rijk naar de provincies. Provincies kunnen de instandhoudingsbehoefte van een rijksmonument meer in een lokale en regionale context beoordelen en zodoende beter relaties leggen tussen ontwikkelingen in het erfgoed en hun taken in de ruimtelijke ordening. Hiervoor is een decentralisatie-uitkering voor monumenten gevormd. Deze uitkering van € 20 miljoen wordt jaarlijks verdeeld over de provincies (zie figuur 3.2). De sleutel voor de verdeling van deze gelden is het aantal rijksmonumenten in een provincie. Provincies fungeren als gebiedsregisseur en bepalen grotendeels welke rijksmonumenten worden gerestaureerd.

Het jaar 2012 kan worden gezien als overgangsjaar, verschillende provincies voegden het budget bij bestaande regelingen of schoven het budget door naar 2013. De provincies komen pas in 2013 en 2014 echt op stoom.⁷ Dit alles heeft te maken met een late beschikbaarstelling van middelen vanuit het Rijk, het moeten opstellen van een subsidiebeleid door provincies, de voorbereidingstijd van restauraties en duurzame herbestedingen en uitstel van investeringen in monumenten door eigenaren of het niet meer rond krijgen van de financiering daarvoor.

Uit een evaluatie naar de decentralisatieregeling blijkt dat provincies de regeling als goed beoordelen: het geeft extra financiële armslag en biedt de mogelijkheid om een meer integraal monumenten- en erfgoedbeleid te voeren (DSP-Groep, 2014). Op landelijk niveau bestaat de zorg dat niet zozeer inhoudelijke maar politiek-bestuurlijke afwegingen doorslaggevend kunnen zijn en dat daardoor bepaalde categorieën monumenten mogelijk buiten de boot vallen. Een neveneffect van de regeling is tevens dat de decentralisatie-uitkering bij provincies tot verdringing van andere provinciale middelen bestemd voor monumenten kan leiden. In 2012 werden in acht provincies 238 instandhoudingsprojecten gesubsidieerd, in 2013 318 projecten in elf provincies.

⁷ In 2013 werden in elf provincies 318 restauratieprojecten gesubsidieerd. In 2012 waren dat nog 238 projecten in acht provincies (DSP-Groep, 2014).

Figuur 3.2 Verdeling decentralisatie-uitkering monumenten per provincie, totaal € 20 mln, procenten

Bron: MinBZK, 2015

Ramingmethodiek

In het algemeen kunnen uit de diverse regelingen budgetten per jaar worden toegekend die in meerjarenbegrotingen zijn vastgelegd (zie tabel 3.2). Rekening houdend met de budgetten per jaar en met de nog uit te betalen rijkssubsidies aan het eind van het jaar (zie tabel 3.3) worden instandhoudingsprojecten van verschillende omvang en looptijd gestart. De productie die met die projecten samenhangt, wordt doorgaans gedurende een periode van meerdere jaren gerealiseerd. In de berekeningen van het toekomstige productievolume is dat vormgegeven door een overloop toe te passen vanuit het jaar van beschikking. Voor de onderhoudssubsidies is de overloop op 0 gesteld.⁸ Dat wil zeggen, dat de productie volledig wordt geboekt op het jaar waarin deze subsidie wordt toegewezen. Voor de verschillende instandhoudingssubsidieregelingen varieert de overloop in het rekenmodel van één tot drie jaar. In de praktijk komt dit erop neer dat de aan het budget van het jaar t toegerekende productie wordt versleuteld over de jaren t, t+1, t+2 en eventueel nog t+3. In Bijlage B Achtergrond ramingen, tabel A is weergegeven hoe de overloop uitwerkt.

⁸ Hierbij dient te worden opgemerkt dat de berekeningen uitgaan van een volledige benutting van de subsidiebudgetten. Bij onvolledige benutting is sprake van een overschatting van het productievolume.

Tabel 3.2 Overzicht van subsidieverlening, € mln

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Stadsherstel	0	4,0	0	4,0	0	0
Herbestemming w&wd	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7
Decentralisatie-uitkering	20,0	20,0	20,0	20,0	20,0	20,0
Restauratieregeling '12	0	0	0	0	0	0
Pilot duurzaamheid OCW		6	4			
Brom meerjarig	0	0	0	0	0	0
Brim (Sim)	44,7	64,7	44,7	24,7	44,7	44,7
Totaal	65,4	95,4	69,4	49,4	65,4	65,4

Bron: RCE 2015

Tabel 3.3 Nog uit te betalen rijkssubsidies, per 31 december, € mln

	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Brrm 97 ⁹	25,5	21,7	26,1	24,9	20,4	10,8
Rrm ⁸			34,3	25,9	12,1	9,7
Stadsherstel			2,0	0,4	2,0	0,5
Herbestemming w&wd			2,4	3,2	0,1	0,1
Bgr IV	23,8	10,5	6,5	4,7	1,9	1,7
WWI	13,4	31,9	4,1			
Restauratieregeling '12				2,0	3,4	10,5
Brom meerjarig	14,2	13,1	12,9	10,6	9,4	9,2
Brim (sim)	98,8	48,5	49,3	29,1	19,6	17,4
Totaal	175,7	125,7	137,6	100,8	68,9	59,9

Bron: Nationaal Restauratiefonds, 2015, bewerking EIB

Ophoogfactoren

Met behulp van de voor de verschillende directe subsidieregelingen uitgekeerde budgetten en regeling specifieke ophoogfactoren (in de volksmond multiplier),

⁹ De nog uit te keren subsidies voor het Brrm en de Rrm zijn gemoeid met reeds voltooide projecten. De productie daarvan heeft vóór 2015 plaatsgevonden. De resterende uitbetalingen betreffen restituties op declaratiebasis. Vanaf 2015 vloeit geen productie meer voort uit deze rijkssubsidies. Van de nog uit te betalen Brrm middelen ad € 10,8 miljoen is € 2,4 miljoen gemoeid geweest met de instandhouding van monumenten.

kan een raming worden gemaakt van de ontwikkelingen die zich op dat deel van de markt voor de instandhouding van monumenten voordoen.

De ophoogfactor wordt gedefinieerd als de factor die gebruikt wordt om van het subsidiebedrag te komen tot de totale projectkosten die zijn gemoeid met de instandhouding van monumenten. De factor is een maatstaf voor de omvang van de bouwproductie die per saldo wordt teweeggebracht door het toekennen van restauratie- of onderhoudssubsidies door het Rijk aan eigenaren van monumenten.

De ophoogfactor is geen uniforme factor. Er zijn verschillen per type monument en per soort werk. Deze worden onder andere veroorzaakt doordat er voor diverse soorten monumenten afwijkende subsidiepercentages kunnen gelden en doordat er in de praktijk ook sprake is van uiteenlopende opslagpercentages voor niet-subsidiabele kosten.

De ophoogfactor is in de tijd gezien ook geen constante. Door wijzigingen in het subsidiesysteem en in de subsidievoorwaarden, door verschuivingen tussen verschillende soorten restauratiewerkzaamheden (intensieve tegenover eenvoudige ingrepen) en door schommelingen in de conjunctuur¹⁰, zijn de ophoogfactoren ook in de tijd aan veranderingen onderhevig.

Voor de bepaling van de actuele hoogte van de ophoogfactoren zijn de uitkomsten van het onderzoek 'Investeren in monumenten' als uitgangspunt genomen.

Voor de Restauratieregeling 2012 is de ophoogfactor gelijkgesteld aan die van het Brim-besluit omdat deze regelingen bestemd zijn voor grootschalige restauraties of projecten waarbij herbesteding aan de orde is, alsmede voor projecten van 'aangewezen organisaties voor monumentenbehoud'. De ophoogfactor voor de categorieën Stadsherstel, herbesteding w&wd zijn vastgesteld op 1,6; de waarde van de oude Kanjer-regeling. De subsidiegelden die het ministerie van OCW beschikbaar stelt in het kader van de pilot verduurzaming hebben een dekkinggraad van maximaal 70% van de totale verduurzamingskosten. De ophoogfactor van de pilot is geraamd op 1,5.

Bij de decentralisatie-uitkering kunnen provincies de uitkering aanvullen met eigen middelen en vindt verbinding plaats met geldstromen van regionale partners, waaronder gemeenten en particulieren. In nagenoeg alle provincies zijn de decentralisatiesubsidies gebonden aan een maximum percentage van de totale instandhoudingskosten.¹¹ Om een instandhoudingsproject mogelijk te maken zal een monumenteigenaar dus ook eigen of elders verkregen middelen moeten inzetten.

De daadwerkelijke ophoogfactor verschilt per provincie. Uit een evaluatie naar de decentralisatieregeling blijkt dat het merendeel van de monumenteigenaren erin is geslaagd om andere dan provinciale middelen te verwerven voor instandhoudingsprojecten gedurende de periode 2012-2013 (DSP-Groep, 2014). Bij meerdere provincies zijn de decentralisatiemiddelen echter (deels) ter vervanging gekomen van andere budgetten voor monumenten.¹² De

¹⁰ Vooral bij woonhuismonumenten en bij objecten met een bedrijfsmatig gebruik is de conjunctuur daar verantwoordelijk voor, dat de omvang van het werk bovenop het subsidiabele deel dat geheel voor rekening komt van de eigenaar, kan variëren.

¹¹ Provincies zetten de decentralisatiesubsidies verschillend in, zowel wat betreft de hoogte van subsidies, gestelde percentages van de totale (subsidiabele) restauratiekosten die worden gesubsidieerd, toegang tot de regeling en verdere voorwaarden.

¹² Van meerdere provincies zijn de begrotingen en jaarverslagen van 2011 en 2013 met elkaar vergeleken.

decentralisatieregeling leidt dus veelal in beperkte mate tot meer provinciale middelen voor instandhoudingswerkzaamheden. Rekening houdend met verdringingseffecten in provinciale budgetten en met additionele middelen ingebracht door monumenteigenaren wordt de ophoogfactor voor de decentralisatie-uitkering op 2,8 geschat. Dat is lager dan in de vorige studie, toen de ophoogfactor gelijk werd gesteld aan die van het Brim-besluit.

Tabel 3.4 geeft een overzicht van de waarden die voor de ophoogfactoren van de diverse regelingen in de berekeningen is toegepast.

Tabel 3.4 Overzicht van de ophoogfactoren per subsidie categorie

Subsidie categorie	Waarde ophoogfactor		
	Oorspronkelijk	Vorige studie	2015-2020
Stadsherstel		1,6	1,6
Herbestemming w&wd		1,6	1,6
Decentralisatie-uitkering		3,2	2,8
Brg IV/ Kanjer	1,6	1,6	1,6
WWI		1,6	1,6
Restauratieregeling '12		2,2	2,3
Brom meerjarig	2,2	2,2	2,2
Brim (Sim)	2,3	2,2	2,3
Pilot duurzaamheid OCW			1,5

Bron: Restauratiefonds (2007, 2010), EIB

3.2 Indirecte subsidiëring

De ophoogmethode is niet voor alle gesubsidieerde monumentencategorieën een geschikt instrument om de productiewaarde van de instandhoudingsinspanning te berekenen. Een voorbeeld van een categorie waarvoor de ophoogmethode niet toepasbaar is, is het onderhoud aan woonhuismonumenten in het bezit van particuliere eigenaren.

Fiscale subsidiëring

Particulieren die hun monument gebruiken voor eigen bewoning moeten het wat betreft het onderhoud weliswaar zonder directe overheidsbijdrage stellen, maar kunnen wel een gedeelte van de kosten van onderhoudswerkzaamheden die samenhangen met het behoud van het monumentale karakter, aftrekken voor de inkomstenbelasting. Hoewel er dus geen concreet subsidieartikel op van toepassing is, kunnen deze werkzaamheden toch als gesubsidieerd (zij het indirect) worden aangemerkt, omdat materieel gezien sprake is van fiscale subsidiëring. Immers, er vloeit via de belastingderving (zie tabel 3.5) een financieringsstroom van het Rijk naar de restaurerende eigenaars. De aftrekbaarheid van monumentenonderhoud voor de inkomstenbelasting kent geen formele budgettaire begrenzing (openeinderegeling). Geldt voor

instandhoudingssubsidies dat de omvang van de productieprikkel vooraf berekend kan worden uit de hoogte van het beschikbare (meerjaren)budget (ervan uitgaande dat de budgetten jaarlijks worden opgemaakt), het effect van de fiscale aftrekregeling is afhankelijk van de mate waarin woningeigenaren er gebruik van maken.

Met behulp van veronderstellingen over het gemiddelde belastingtarief kan de omvang van de onderhoudsproductie rechtstreeks worden berekend uit informatie van het ministerie van OCW over de hoogte van de belastingderving. In het huidige onderzoek is een gemiddeld marginaal belastingtarief van 43,8%¹³ aangehouden.

Tabel 3.5 Verwachte belastingderving door aftrek kosten monumentenwoning, 2015-2020, € mln

	2015	2016	2017	2018	2019	2020 ¹⁴
Belastingderving	50	50	49	48	47	47

Bron: MinOCW, 2015:38

Leningen Restauratiefonds

Een andere categorie waarvoor de ophoogmethode niet werkt, betreft de instandhoudingswerkzaamheden door particulieren die worden gefinancierd met een hypotheek van het Restauratiefonds. Ook deze projecten ontvangen niet in directe zin een bijdrage van het Rijk in de kosten van instandhoudingswerkzaamheden, maar zij genieten wel de voordelen van een laagrentende lening. Het gaat hier dus om een rentesubsidie. Deze wordt gefinancierd uit de opbrengsten van een revolving-fund, dat gevoed wordt door de aflossingen en de rente op leningen die eerder – met rentesubsidie – verstrekt zijn en door directe stortingen van het Rijk in dat fonds. In dit geval kan de omvang van de instandhoudingsproductie worden berekend uit de door het fonds jaarlijks aangegane verplichtingen die gekoppeld worden aan de raming van het EIB voor renovatie en onderhoudswerkzaamheden in de B&U (zie hoofdstuk 4). Hierbij moet worden bedacht dat het onderhoudsdeel van de particuliere woningrestauraties die met een Restauratiefondslening worden gefinancierd ook in aanmerking komen voor de fiscale aftrekregeling. Daarom moet een correctie voor dubbeltelling worden gemaakt. Hiervoor is als uitgangspunt genomen dat jaarlijks gemiddeld een kwart van de belastingderving samenhangt met door het Restauratiefonds gefaciliteerde instandhoudingswerkzaamheden.

¹³ Op basis van het Rijksmonumentenregister zijn de 20 gemeenten geïdentificeerd met de meeste monumentale woonhuiscomplexen. In deze gemeenten vinden we ruim 57% van het totale aantal monumentale woonhuiscomplexen terug. Met WoOn 2012 is het gemiddelde marginale belastingtarief berekend op basis van de som van het belastbaar inkomen box 1 van huishoudens die eigenaar zijn van woningen in de geïdentificeerde gemeenten die gebouwd zijn voor 1940. 1940 is als uitgangspunt genomen omdat het merendeel van de woonhuismonumenten voor 1940 is gebouwd.

¹⁴ Voor de belastingderving in het jaar 2020 is uitgegaan van een vergelijkbaar niveau met het voorgaande jaar. OCW voorziet een afname in de belastingderving vanaf 2015 wegens een versoering van aanvullende financiering voor door het Nationaal Restauratie Fonds verstrekte hypothecaire leningen aan monumenteigenaren voor restauraties.

3.3 Ongesubsidieerde instandhoudingswerkzaamheden

Met de beschreven analysetechnieken is het niet mogelijk om de hele instandhoudingsmarkt te berekenen. Niet al het instandhoudingswerk vloeit voort uit projecten waar subsidie voor wordt verleend, of waar anderszins een door het Rijk gevoede financieringsbron aan ten grondslag ligt. Een relatief beperkt deel wordt uitgevoerd zonder enige vorm van overheidsbijdrage. De omvang van de ongesubsidieerde instandhoudingswerkzaamheden of nauwkeuriger gezegd: de niet door het Rijk gesubsidieerde werkzaamheden, moeten op een andere manier worden vastgesteld. Voor een deel is dat in dit onderzoek gedaan door rechtstreekse informatie bij de opdrachtgevers in te winnen.

De ongesubsidieerde productie bestaat onder andere uit de instandhouding van de monumenten die staats eigendom zijn en die in beheer zijn bij het Rijksvastgoedbedrijf.¹⁵ Het Rijksvastgoedbedrijf kan geen aanspraak maken op de generieke subsidiebudgetten van het Rijk, maar is wel verantwoordelijk voor de instandhouding van het monumentenbezit van het Rijk. Het Rijksvastgoedbedrijf bezit enkele honderden monumenten en monumentale complexen, waaronder gebouwen, havens, ruïnes, bunkers en vliegvelden.¹⁶ Een deel daarvan wordt aangeduid als 'monumenten met erfgoedfunctie' (mef). Het Rijk beschouwt deze mef-monumenten als een onvervreemdbaar onderdeel van het nationale cultuurbezit. De instandhouding daarvan wordt gezien als een primaire overheidstaak. Deze wordt integraal via de begroting¹⁷ uitgevoerd en behoeft dus niet te worden gestimuleerd door middel van subsidiëring. Dit deel van de ongesubsidieerde instandhoudingsproductie kan redelijk nauwkeurig worden bepaald uit opgave van het Rijksvastgoedbedrijf.¹⁸ Daarnaast komen op diverse plaatsen restauratie- en groot onderhoudsinitiatieven tot stand aan monumentale (bedrijfs-)gebouwen die eigendom zijn van bedrijven en lagere overheden, zonder dat daarvoor een geldelijke bijdrage van het Rijk wordt gevraagd. Een voorbeeld hiervan is de renovatie van historische stationsgebouwen door de Nederlandse Spoorwegen.

3.4 Lokale subsidiëring en herbestemming

De instandhoudingsproductie is nog steeds sterk afhankelijk van het stimuleringsbeleid door de Rijksoverheid. Hierbij vergeleken is de rol van de lagere overheden (nog) zeer beperkt van omvang. Weliswaar is het aantal gemeentelijke en provinciale monumenten van behoorlijke omvang, maar de financiële betrokkenheid bij de instandhouding van die objecten houdt daarmee geen gelijke tred. Diverse provincies en veel gemeenten hebben wel

¹⁵ Voorheen Rijksgebouwendienst (RGD). In 2014 is de RGD functioneel opgegaan in het Rijksvastgoedbedrijf.

¹⁶ Bij een aantal monumenten dat niet (meer) gebruikt wordt voor primaire overheidstaken, wordt verkoop ter overweging genomen. Dat proces heeft zich bij 31 monumentale kastelen, ruïnes, huizen, kerken, praalgraven en gedenkmalen in 2014 reeds voltrokken. De vigerende wet- en regelgeving omtrent rijksmonumenten dient voldoende garantie te bieden voor goed beheer en onderhoud door andere partijen dan het Rijk. Hiertoe is een beleidskader voor vervreemding van monumentaal vastgoed in rijksbezit nader uitgewerkt.

¹⁷ Van BZK, of incidenteel van een ander ministerie dat gebruiker is van een specifiek monument of op wiens beleidsterrein een specifiek monument een huisvestingsfunctie vervult.

¹⁸ Doordat de begrote uitgaven aan restauratie- en onderhoudswerkzaamheden aan Paleis Soestdijk nog niet definitief zijn vastgesteld door het Rijksvastgoedbedrijf worden deze nog niet meegenomen in de ramingen. Wanneer de werkzaamheden nog tijdens de prognoseperiode 2015-2020 worden uitgevoerd, zal dit tot extra productie leiden. De renovatie van het Binnenhof dient in 2020 van start te gaan en valt grotendeels buiten de prognoseperiode.

een budget voor monumentenzorg op hun begroting. Vaak is dit vooral bestemd voor dekking van de kosten van het eigen apparaat of voor stimulering van (particuliere) organisaties die zich bezighouden met monumentenzaken (voorlichting, educatie, vakopleiding) in het eigen werkgebied. Voor directe stimulering van restauratie en onderhoud door middel van geldelijke steun, zijn maar in zeer beperkte mate directe budgetten beschikbaar. In veel gevallen worden die budgetten aangewend voor cofinanciering van projecten waaraan ook rijkssteun is toegekend. In die zin leiden ze dan niet tot extra productie boven wat al geregistreerd is bij de berekening van de instandhoudingsproductie uit rijkssubsidiëring.

Zoals aangegeven (zie hoofdstuk 2) is de financiële ruimte voor een eigen instandhoudingsbeleid van de lagere overheden landelijk gezien zeer beperkt. Ervaring en actieve betrokkenheid van provincies en gemeenten bij de financiering van restauraties wordt echter wel gestimuleerd. Enerzijds door de structurele decentralisatie van het Rijk naar provincies van de regierol in het instandhoudingsbeleid van rijksmonumenten. Anderzijds geeft het Restauratiefonds ook laagrentende leningen uit ten behoeve van de instandhouding van gemeentelijke en provinciale monumenten. Dit gaat ten laste van aparte restauratie- en cultuurfondsen die voor een beperkt aantal gemeenten en negen provincies worden beheerd. De waarde van de hieruit gefinancierde instandhoudingsproductie bedroeg de laatste jaren gemiddeld 15% van de totale productiewaarde die door het Restauratiefonds wordt gegenereerd. Deze productie is in de berekening van de instandhoudingsmarkt meegenomen (zie paragraaf 3.2). Ditzelfde geldt voor de herbestemmingsproductie. De herbestemmingsproductie hangt mede af van financiering uit het Restauratiefonds. Bijvoorbeeld via de Restauratiefondsplus-hypotheek of lokale restauratie- en cultuurfondsen die gekoppeld kunnen zijn aan een thema zoals duurzaamheid of herbestemming.

4 Instandhoudingsmarkt

De productieraming is gebaseerd op de verschillende indicatoren die in hoofdstuk 3 zijn beschreven. Uit het hoofdstuk blijkt dat de productie op volumebasis voornamelijk vanwege het aflopen van een aantal subsidieregelingen terugloopt tot ongeveer € 360 miljoen in 2020.

De verwachte ontwikkeling van de instandhoudingsproductie hangt vooral samen met de direct gesubsidieerde productie die, overeenkomstig met de beleidsdoelstellingen, in de komende jaren wordt genormaliseerd. Daarbij moet rekening worden gehouden met het feit dat in de meerjarenbegrotingen alleen de structurele budgetten zijn vastgelegd. Het is op dit moment niet bekend of in de komende jaren, zoals in het verleden, nog extra incidentele budgetten voor instandhoudingswerkzaamheden ter beschikking zullen komen. De totale ongesubsidieerde productie ligt aan het einde van de prognoseperiode onder het uitgangsniveau. Overeenkomstig met overheidsbeleid verschuift de nadruk in de komende jaren van direct gesubsidieerd werk steeds meer naar projecten die indirect worden gesubsidieerd.

4.1 Direct gesubsidieerde productie

In tabel 4.1 is aangegeven hoe hoog de instandhoudingsproductie uit de verschillende directe subsidieregelingen wordt geraamd.

Bij de productie die voortvloeit uit directe subsidiëring doen zich uiteenlopende ontwikkelingen voor.

Ter vervanging van de restauratieregeling Brm 97 en het Brom worden vanaf 2007 budgetten gevoteerd voor het instandhoudingsbesluit (restauratie en onderhoud) Brim (Sim). De productie daaruit bedraagt naar verwachting ruim € 100 miljoen in 2020. De productiepiek van de Sim-regeling in 2016 is het gevolg van een vervroegde subsidieafgifte in 2016 voor de instandhouding van een groep topmonumenten (zie ook paragraaf 3.1). De extra subsidieafgifte in 2016 wordt in mindering gebracht op het subsidiebudget vanaf 2018. Daarnaast wordt via de gevormde decentralisatie-uitkering structureel instandhoudingswerk gefaciliteerd.

Hoewel de laatste beschikkingen voor de Brom-regeling plaatsvonden in 2013 wordt, rekening houdend met een na-ijleffect (overloop) mede als gevolg van nog uit te betalen subsidiebedragen, in 2015 en 2016 de laatste productie uit deze regeling tot stand gebracht. Daarnaast loopt binnen enkele jaren ook de productie af die voortkomt uit de Brgr en de Restauratieregeling 2012 (respectievelijk in 2016 en 2017). Deze aflopende regelingen zijn van invloed op het verloop van de geraamde direct gesubsidieerde instandhoudingsproductie.

Aan het einde van de prognoseperiode ligt de direct gesubsidieerde productie zo'n 46% lager dan in 2011 en 17% lager dan in 2015. Er zijn dan in hoofdzaak nog twee subsidiecategorieën operationeel: Brim (Sim) en de decentralisatie-uitkering.

Tabel 4.1 Raming direct gesubsidieerde instandhoudingsproductie, 2015-2020, € mln

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Stadsherstel	0	6	1	6	1	0
Herbestemming w&wd	1	1	1	1	1	1
Decentralisatie-uitkering	62	59	59	59	59	56
Brgr	1	1	0	0	0	0
Restauratieregeling '12	10	10	5	0	0	0
Brom meerjarig	9	4	0	0	0	0
Brim (Sim)	110	116	111	101	102	103
Pilot duurzaamheid OCW	0	9	6	0	0	0
Totaal	193	206	183	167	163	160

Bron: EIB

4.2 Indirect gesubsidieerde productie

Indirect wordt restauratie en onderhoud bevorderd door de fiscale regeling voor aftrek van kosten voor monumentenpanden en door het beschikbaar stellen van laagrentende leningen uit het Restauratiefonds.

Fiscale subsidiëring

Bij de raming van de fiscaal gefaciliteerde onderhoudsproductie is uitgegaan van de door het ministerie van OCW begrote belastingderving voor de periode 2015-2019 (MinOCW, 2015, p. 35). De regeling is per 1 januari 2012 gewijzigd. In de huidige regeling zijn de onderhoudskosten na aftrek van eventuele subsidies voor 80% aftrekbaar¹⁹. De begrote belastingderving is gedeeld door het gemiddelde marginale belastingtarief (43,8%, zie hoofdstuk 3). Het productiebedrag is verkregen door de begrote belastingderving te delen door 0,8. Vervolgens is het bedrag gecorrigeerd voor dubbeltellingen omdat het onderhoudsdeel van de particuliere woningrestauraties die met een Restauratiefondslening worden gefinancierd ook in aanmerking komen voor de fiscale aftrekregeling. Hiervoor is als uitgangspunt genomen dat jaarlijks middelen een kwart van de belastingderving samenhangt met door het Restauratiefonds gefaciliteerde instandhoudingswerkzaamheden (zie ook Bijlage B Achtergrond ramingen, tabel B).

¹⁹ Daarnaast wordt er geen onderscheid meer gemaakt tussen monumenten die als eigen woning worden belast en monumenten die als overig vermogen worden belast. Drempels om voor aftrek in aanmerking te komen zijn ook afgeschaft en de mogelijkheid tot aftrek van afschrijvingen en lasten is vervallen. Voor 2012 en 2013 geldt een overgangsregeling. Als er vóór 1 januari 2012 onherroepelijke betalingsverplichtingen zijn aangegaan, waarvan de betaling pas in 2012 of 2013 wordt gedaan, kan alleen voor de onderhoudskosten voor de betalingen die hier uit voortvloeien nog een beroep worden gedaan op de oude regeling. De onderhoudskosten zijn dan voor 100% aftrekbaar, rekening houdend met de drempel. De drempel bedraagt 0,8% van de WOZ-waarde als het monument een eigen woning is. In andere gevallen is de drempel dan 4% van de WOZ-waarde.

Tabel 4.2 laat zien dat na een beperkte daling voor dit onderdeel op middellange termijn een stabilisatie van het productievolume wordt verwacht rond € 100 miljoen.

Leningen Restauratiefonds

Voor de bepaling van de productie uit leningen ten laste van het Restauratiefonds²⁰ en de gelieerde lokale restauratie- en cultuurfondsen is voor 2015 uitgegaan van de door het Restauratiefonds aangegane verplichtingen.²¹ Tevens treedt eind 2015 het Duurzame Scholenfonds voor de verduurzaming (geen restauratie) van Monumentale Scholen (Rijks, provinciaal en gemeentelijk) in werking.²² Het Nationaal Restauratiefonds stelt hiervoor in de jaren 2016 en 2017 in totaal ongeveer € 7 miljoen aan laagrentende leningen beschikbaar. Voor de productiewaarde van de laagrentende leningen is aangenomen dat het gemiddelde verplichtingsbedrag 70% bedraagt van de totale bouwkosten die met de instandhoudingswerkzaamheden zijn gemoeid. Voor de prognose is verder gebruik gemaakt van de bouwmarkttraming van het EIB.²³ Hierin wordt o.a. rekening gehouden met macro-economische ontwikkelingen en effecten van overheidsbeleid op de bouwproductie. In dit kader stonden investeringen in de instandhouding van monumenten de afgelopen jaren onder druk door beperking van de koopkracht van huiseigenaren en de verhuurderheffing voor woningcorporaties. De komende jaren wordt weer herstel ingeboekt.

Aan het einde van de prognoseperiode ligt de productie voor dit onderdeel 10% lager dan in het uitgangsjaar 2015. Deze afname wordt in belangrijke mate verklaard door de scherpe productieafname van de Restauratiefondsplus-hypotheek, die bedoeld is voor de uitvoering van restauraties aan niet-woonhuizen. Het Rijk stelt na 2017 (vooralsnog) geen extra dotaties beschikbaar voor dit deel van het Restauratiefonds, waardoor vanaf 2018 een scherpe productieafname op dit vlak wordt voorzien.

Een evaluatie van de Restauratiefondsplus-hypotheek van Ecorys (2014) bevestigt het beeld dat de regeling in de afgelopen jaren een toenemend aandeel heeft gehad in de totale instandhoudingsproductie (zie ook tabel 4.2). Tevens blijkt dat de regeling een positieve bijdrage levert aan de herbestemmingsopgave van monumenten, aangezien bij het merendeel van de hypotheekaanvragen zich een functiewijziging of -toevoeging heeft voorgedaan. Tot slot gaan er diverse maatschappelijke effecten van de restauratiefondsplus-hypotheek uit doordat de regeling bijdraagt aan het behoud en de (markt)waarde van monumenten en de aantrekkelijkheid van de omgeving (toerisme, veiligheid, leefbaarheid) waar deze monumenten staan. De evaluatie betrof een nul-meting. In de komende jaren worden de effecten van de Restauratiefondsplus-hypotheek op o.a. de instandhoudingsproductie,

²⁰ Het Restauratiefonds is in de jaren tachtig van de vorige eeuw ingesteld met een startkapitaal van het Rijk. Ook in latere jaren zijn door het Rijk bijstortingen gedaan.

²¹ Het Restauratiefonds voorziet tevens in aanvullende financieringsregelingen voor particulieren. Omdat deze regelingen deels dienen als aanvulling op de restauratiehypotheken in tabel 4.2, maar ook ingezet kunnen worden voor andere (niet-restauratie)werkzaamheden worden deze buiten beschouwing gelaten.

²² Het Duurzame Scholenfonds maakt onderdeel uit van de Green Deal, een samenwerking tussen de Rijksoverheid en de onderwijs- en gemeentesector met als doel om op grote schaal de totstandkoming van een duurzame leer- en werkomgeving voor leerlingen en leraren te versnellen.

²³ Bij deze prognoseberekening worden de door het Restauratiefonds aangegane verplichtingen voor de komende jaren vermenigvuldigd met de jaarlijks geraamde procentuele productieontwikkeling van herstel- en verbouwwerkzaamheden binnen de woning- en utiliteitsbouw en onderhoudswerkzaamheden aan gebouwen.

de herbestemmingsopgave, werkgelegenheid en maatschappelijke waardecreatie voor de omgeving verder onderzocht.

Tabel 4.2 Raming indirect gesubsidieerde instandhoudingsproductie, 2015-2020, € mln

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Fiscale subsidiëring	107	107	105	103	100	100
Restauratiefonds	80	87	90	64	65	67
- Cultuurfondshypotheek	5	5	5	5	5	5
- Regionale Restauratiefonds-hypotheek	10	10	10	11	11	11
- Restauratiefonds-hypotheek	39	39	40	41	42	43
- Restauratiefondsplus-hypotheek	26	28	30	7	7	7
Duurzame Scholenfonds		5	5			
Totaal	187	194	195	167	166	168

Bron: EIB

4.3 Ongesubsidieerde productie

De ongesubsidieerde instandhoudingsproductie bestaat uit werk in opdracht van een steeds wisselende groep van opdrachtgevers. Binnen deze groep vormt het Rijksvastgoedbedrijf een constante factor.

Bij de raming van de productie van het Rijksvastgoedbedrijf is uitgegaan van de gerealiseerde (2014) en begrote 'bijdrage aan het Rijksvastgoedbedrijf voor monumenten' door het ministerie van BZK voor de periode 2015-2020 (MinBZK, 2015b, p. 43).

De productie van het Rijksvastgoedbedrijf bedroeg in 2014 € 11 miljoen. Door het aflopen van enkele grote projecten (het Rijksmuseum in Amsterdam en het Paleis op de Dam) ligt de instandhoudingsproductie voor rekening van het Rijksvastgoedbedrijf in 2014 en 2015 aanzienlijk lager dan in de jaren daarvoor. In de jaren 2016 tot 2019 ligt de productieomvang daarentegen weer fors hoger, voornamelijk als gevolg van de instandhoudingswerkzaamheden aan het Paleis Huis ten Bosch. De werkzaamheden aan het paleis dienen aan het eind van 2018 afgerond te zijn. Vooralsnog wordt op basis van de rijksbegroting in de jaren daarna geen extra productievolume meer verwacht. Wel kan nog extra productie verwacht worden, bijvoorbeeld wanneer een begin wordt gemaakt met restauratie- en herbestemmingswerkzaamheden aan Paleis Soestdijk en het Binnenhof.

De ongesubsidieerde instandhoudingsproductie van overige opdrachtgevers zal na enkele jaren van lichte krimp tijdens de crisis met de verbetering van de economische situatie groeien naar ongeveer € 28 miljoen.

Tabel 4.3 laat zien dat de ongesubsidieerde instandhoudingsproductie tot 2018 sterk toeneemt en in de jaren daarna weer fors afneemt. Per saldo ligt de totale ongesubsidieerde productie aan het einde van de prognoseperiode niet ver onder het uitgangsniveau.

Tabel 4.3 Raming ongesubsidieerde instandhoudingsproductie, 2015-2020, € mln

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Rijksvastgoedbedrijf	11	22	22	22	7	6
Overige opdrachtgevers	24	25	26	26	27	28
Totaal	36	47	48	48	34	33

Bron: EIB

4.4 Landelijk overzicht

Uit de ramingen voor de deelsectoren blijkt dat de direct gesubsidieerde productie overeenkomstig met de beleidsdoelstellingen in de komende jaren wordt genormaliseerd. De indirect gesubsidieerde werken bieden enig tegenwicht. Figuur 4.1 geeft een overzicht van de gerealiseerde (tot 2014) en de verwachte (vanaf 2015) ontwikkeling in de periode 2005-2020. Het gaat om het productievolume in prijzen van 2014.

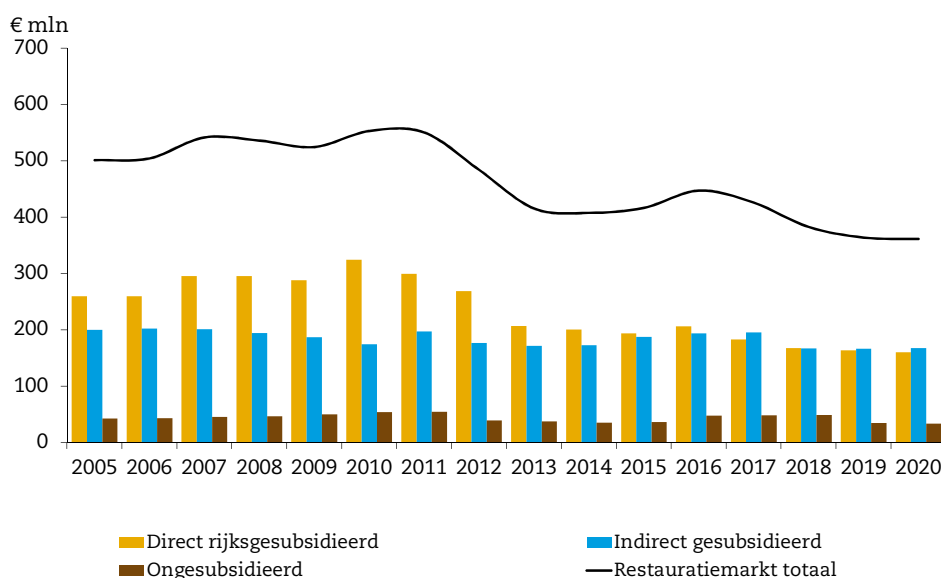
De productie op volumebasis stabiliseert tot € 361 miljoen in 2020. Ten opzichte van het laatste realisatiejaar, 2014, is aanvankelijk sprake van een toename voor de hele sector tot € 447 miljoen in 2016 (+10%). Na 2016 neemt het productievolume echter jaarlijks af. Per jaar komt dat voor de periode 2016 - 2020 neer op een gemiddelde afname van 5%.

De verwachte daling van de instandhoudingsproductie na 2016 wordt grotendeels veroorzaakt door de geraamde daling van de productie uit directe subsidies. Daarnaast krimpt het productievolume van het Restauratiefonds en daalt de ongesubsidieerde productie vanaf 2019 na afronding van de werkzaamheden aan het Paleis Huis ten Bosch.

In de geraamde realisatiecijfers zit naast de productie van structurele reguliere budgetten ook productie uit incidenteel toegekende aanvullende subsidies. In het verleden werden herhaaldelijk extra budgetten beschikbaar gesteld, buiten de reguliere regelingen om. Het is op dit moment niet bekend of in de komende jaren opnieuw extra budgetten voor instandhoudingswerkzaamheden ter beschikking zullen komen. De noodzaak lijkt daartoe minder aanwezig dan voorheen, omdat de onderhoudsachterstand in de monumentenvoorraad immers gereduceerd is tot onder 10%. In dit kader is het overheidsbeleid nu meer gericht op tijdig planmatig onderhoud en herbestemmingen (en

bijbehorende subsidieregelingen) om kostbare ingrijpende restauraties en leegstand en achteruitgang te voorkomen.

Figuur 4.1 instandhoudingsproductie 2005-2020, prijzen 2014¹

¹2005-2014 realisatie, 2015-2020 raming

Bron: EIB, Restauratiefonds

Uit tabel 4.4 blijkt dat gedurende de prognoseperiode de nadruk op het direct gesubsidieerde werk afneemt, terwijl deze op projecten die indirect worden gesubsidieerd (via de fiscale aftrekregeling en het Restauratiefonds) toeneemt. Het aandeel van het ongesubsidieerde werk blijft stabiel.

Tabel 4.4 Instandhoudingsproductie naar wijze van subsidiëren, procenten

	2015	2020
Direct rijks gesubsidieerd	46	44
Indirect gesubsidieerd	45	47
Ongesubsidieerd	9	9
Totaal	100	100

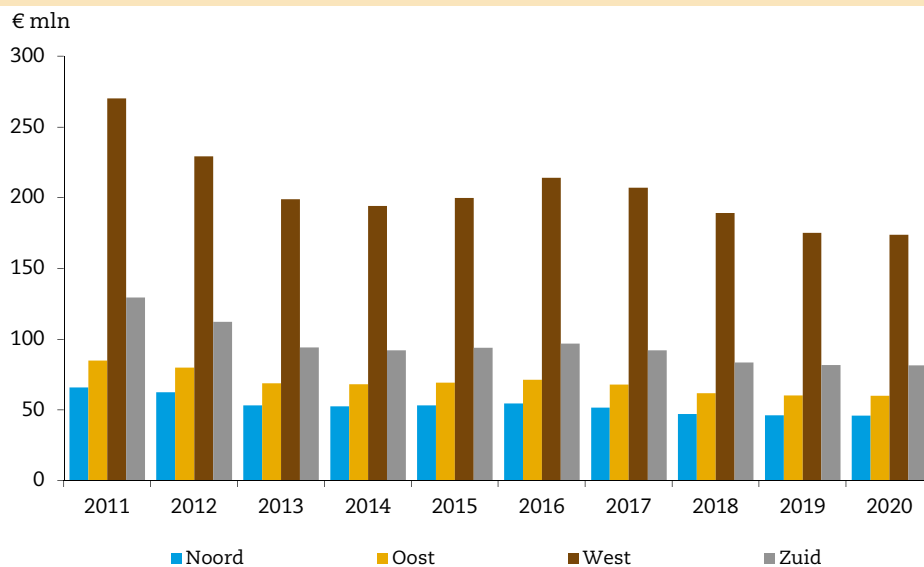
Bron: EIB

4.5 Regionale instandhoudingsmarkten

Zoals wordt geïllustreerd in figuur 4.2, loopt het instandhoudingsvolume per landsdeel sterk uiteen. Ongeveer analoog aan de verdeling van het aantal monumenten, ligt de instandhoudingsproductie het hoogst in de westelijke provincies. Zuid volgt op ruime afstand op de tweede plaats. De figuur laat verder zien dat het Oosten en het Noorden duidelijk het laagste productievolume kennen.

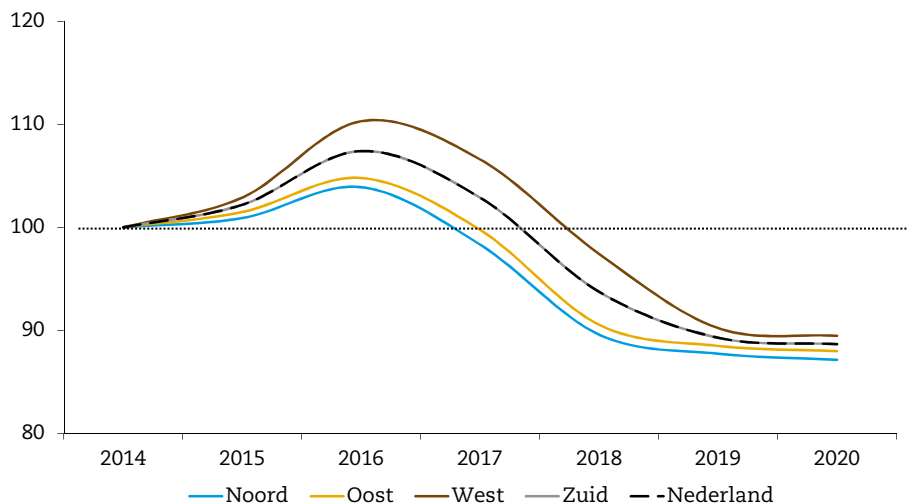
Doordat de verdeling van subsidies niet uniform is per landsdeel en er de komende jaren sprake is van enkele aflopende subsidieregelingen wijken de groeipaden van de verschillende landsdelen licht van elkaar af. Uit figuur 4.3 blijkt dat ten opzichte van het laatste realisatiejaar, 2014, de prognose voor het Westen en het Zuiden relatief een fractie gunstiger is.

Figuur 4.2 Instandhoudingsproductie per landsdeel, 2011-2020, prijzen 2014

Bron: EIB

Figuur 4.3 **Ontwikkeling instandhoudingsvolume per landsdeel, 2014-2020, index 2014=100**

Bron: EIB

4.6 Instandhoudings- en bouwmarkt

Na de crisis in 2009 en 2010 werd de bouw in 2012 en 2013 geconfronteerd met een tweede fase van krimp. Vanaf een topproductie van € 71 miljard in 2008 liep de productie in vijf jaar tijd terug naar minder dan € 54 miljard (prijzen 2014).

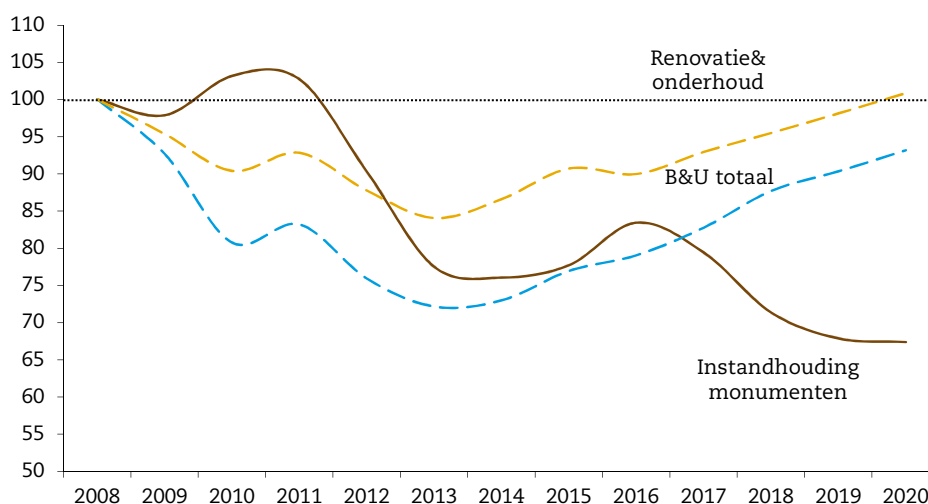
Binnen de sector als geheel liet de burgerlijke en utiliteitsbouw nog dramatischer cijfers zien. Deze deelsector, waar de instandhoudingsproductie deel van uitmaakt, kromp nog sterker, met name in de nieuwbouw van woningen en utiliteitsgebouwen. De renovatie en het onderhoud van gebouwen gingen minder hard onderuit. Instandhoudingswerkzaamheden aan monumenten tonen inhoudelijk de meeste overeenkomst met die laatste deelmarkt.

In figuur 4.4 wordt de deels gerealiseerde en deels verwachte ontwikkeling van de instandhoudingsmarkt, de markt voor renovatie en onderhoud en de B&U-productie gedurende de periode 2008 tot 2020 naast elkaar gezet.

Het blijkt dat de instandhoudingsmarkt tot 2011 duidelijk beter presteert dan de markt voor renovatie en onderhoud. De aanwezige invloed van tijdelijke stimuleringsmaatregelen zorgen ervoor dat de instandhoudingsproductie – tegen de bouwconjunctuur in – in grote lijnen op peil blijft. De genoemde ontwikkeling tot 2011 is echter niet zozeer het gevolg geweest van een crisismaatregel, maar van een beleidsmaatregel om de restauratieachterstand terug te brengen tot een acceptabel niveau. Waar de situatie op de markt voor renovatie en onderhoud zich vervolgens vanaf 2013 verbetert tot 2020, vertoont de prognose van de instandhoudingsmarkt een eenmalige piek in 2016 om

daarna sterk in volume af te nemen. Vanaf 2017 wordt duidelijk dat de instandhoudingsmarkt krimpt door het wegvallen van oude structurele subsidiëringsregelingen en op termijn zal stabiliseren door recent geïntroduceerde structurele subsidiëringsregelingen. Wel kan in de komende jaren extra productie worden verwacht door werkzaamheden aan monumenten in Groningen die zijn beschadigd door de zware aardbevingen die in 2015 in de provincie hebben plaatsgevonden. Voor deze werkzaamheden zijn nog geen subsidiebudgetten vastgesteld

Figuur 4.4 **Ontwikkeling instandhoudingsmarkt en bouwmarkt, 2008-2020, index 2008=100**

Bron: EIB

4.7 Restauratie versus onderhoud

Restauratie en onderhoud van monumenten worden in dit rapport gezien als ingrepen ter instandhouding van monumentale gebouwen die onderling sterk samenhangen (zie hoofdstuk 1).

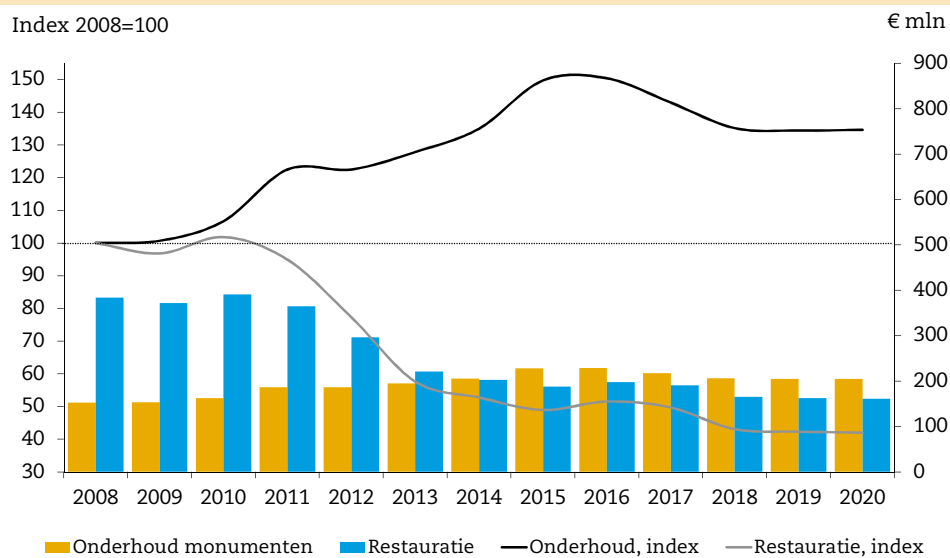
In de hiervoor beschreven markt cijfers zijn beide activiteiten samengenomen. In figuur 4.5 wordt de ontwikkeling van het restauratiewerk en het monumentale onderhoud apart weergegeven. Tot het onderhoud zijn hier de werkzaamheden gerekend die voortvloeien uit:

- de Brom-subsidies (één- en meerjarig);
- herbestemming wind en waterdicht
- het voornaamste deel van de Brim-gelden;
- het fiscaal gefaciliteerde onderhoud.

De productie uit alle overige subsidieregelingen en uit de Restauratiefonds-financiering, alsmede de ongesubsidieerde productie, zijn in hun geheel als restauratiewerk aangemerkt.²⁵

De verwachte daling van de totale markt komt vanaf 2012 vooral tot uiting in het restauratiewerk in enge zin. Dit is in lijn met het overheidsbeleid om te streven naar tijdig planmatig onderhoud om kostbare ingrijpende restauraties te voorkomen. In principe worden Brim middelen sinds 2013 uitsluitend ingezet op onderhoudswerkzaamheden.

Figuur 4.5 Productieontwikkeling restauratie en onderhoud van monumenten, 2008-2020, prijzen 2014

Bron: EIB

²⁵ In de praktijk zal de productie die voortvloeit uit de overige subsidieregelingen en het Restauratiefonds en de ongesubsidieerde productie ook deels uit onderhoudswerkzaamheden bestaan. Deze extra onderverdeling wordt buiten beschouwing gelaten.

Bijlage A Onroerend-erfgoedcijfers

Tabel A Aantal gebouwde rijksmonumenten per jaar

2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
59.375	60.160	60.461	60.613	60.711	61.022	61.261	61.521	61.730	61.768

Bron: Erfgoedmonitor (2015)

Tabel B Aantal gebouwde rijksmonumenten per categorie en provincie, 2015

	GR	FR	DR	OV	FL	GE	UT	NH	ZH	ZL	NB	LI
Woonhuizen	1.238	2.495	361	1.890	45	2.575	2.795	10.905	6.016	2.615	2.743	2.664
Agrarisch geb.	460	444	518	835	6	1.135	622	564	885	238	826	993
Kerkelijke geb.	263	468	119	212	8	539	226	515	461	200	757	606
Losse objecten	227	257	88	566	0	879	836	951	645	170	642	451
Openbare geb.	85	107	97	88	4	307	179	361	302	78	307	138
Molens	90	153	37	62	0	159	43	146	244	86	138	117
Kastelen, landhuizen.	23	30	25	91	0	215	176	88	120	32	84	134
Verdedigings- werken	16	52	6	139	0	304	421	162	112	189	173	147
Weg- en waterwerken	107	93	15	42	18	68	131	174	249	52	74	55
Liefdadig- heidsinstell.	26	38	20	11	0	28	37	122	113	17	35	12
Horeca	21	21	5	7	0	18	23	49	13	2	27	24
Totaal	2.556	4.158	1.291	3.943	81	6.227	5.489	14.037	9.160	3.679	5.806	5.341

Bron: Erfgoedmonitor (2015)

Bijlage B Achtergrond ramingen

Tabel A Verdeling van beschikkingsjaar naar productiejaar, 2014-2020, € mln

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Brrm 97	1,8	0	0	0	0	0	0
Rrm	3,5	0	0	0	0	0	0
Stadsherstel	3,6	0,1	3,6	0,4	3,6	0,4	0
Herbestemming w&wd	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7
Decentralisatie- uitkering	20	22	21	21	21	21	20
Brgr	0,2	0,9	0,9	0	0	0	0
Restauratieregeling 2012	7,3	4,2	4,2	2,1	0	0	0
Brom meerjarig	5,3	4	1,8	0	0	0	0
Brim (Sim)	43,7	48	47,2	45	44,1	44,6	44,7
Totaal	86	79,9	88,8	76,5	69,4	66,7	65,4

Bron: EIB

Tabel B Berekening fiscale subsidiëring, 2012-2020, € mln

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Belastingderving	51	50	50	49	48	47	47
Totale aftrek	117	114	114	112	110	107	107
Productie	146	143	143	140	137	134	134
Correctie dubbeltelling	-50	-36	-36	-35	-34	-34	-34
Totaal	96	107	107	105	103	101	101

Bron: EIB

Bijlage C Ontwikkeling onderhoudsstaat

Tabel A Trend onderhoudsstaat geïnspecteerde rijksmonumenten, eerste vs. laatste inspectie, 2008-2013, in procenten

	Laatste inspectie onderhoud slecht	Laatste inspectie onderhoud matig	Laatste inspectie onderhoud redelijk	Laatste inspectie onderhoud goed
Eerste inspectie onderhoud slecht	28,3	20,5	23,5	27,7
Eerste inspectie onderhoud matig	4,5	26,6	41,4	27,5
Eerste inspectie onderhoud redelijk	1,5	9,5	57,8	31,2
Eerste inspectie onderhoud goed	0,9	4,2	29,1	65,8

Bron: Erfgoedmonitor

Tabel B Geïnspecteerde rijksmonumenten, casco bij laatste inspectie, in aantallen

Laatste inspectie casco goed	11.241
Laatste inspectie casco redelijk	3.303
Laatste inspectie casco matig	574
Laatste inspectie casco slecht	128
Totaal	15.246

Bron: Erfgoedmonitor

Tabel C Risicogroepen geïnspecteerde rijksmonumenten: casco redelijk bij laatste inspectie en onderhoud matig/slecht

Laatste inspectie onderhoud matig	759
Laatste inspectie onderhoud slecht	159
Totaal	918

Bron: Erfgoedmonitor

Afkortingen

Belastingcie	Commissie inkomstenbelasting en toeslagen (commissie Van Dijkhuizen)
Brgr	Besluit rijkssubsidiëring grootschalige restauraties
Brhb	Besluit rijkssubsidiëring historische buitenplaatsen
Brim	Besluit rijkssubsidiëring instandhouding monumenten
Brom	Besluit rijkssubsidiëring onderhoud monumenten
Brrm	Besluit rijkssubsidiëring restauratie monumenten
b&u	Burgerlijke en utiliteitsbouw
MinBZK	Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
MinOCW	Ministerie van Onderwijs Cultuur en Wetenschap
NRF	Nationaal Restauratiefonds
ProvFr	Provincie Friesland
ProvGr	Provincie Groningen
ProvN-H	Provincie Noord-Holland
ProvOV	Provincie Overijssel
ProvZ-H	Provincie Zuid-Holland
RCE	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Rgd	Rijksgebouwendienst
Rerrm	Regeling extra rijkssubsidiëring restauratie monumenten
Rrm	Regeling restauratie monumenten
Rrwr	Regeling rijkssubsidiëring wegwerken restauratieachterstand
Srhce	Subsidieregeling restauratie en bestemming cultureel erfgoed
WWI	Stimuleringsregeling voor de woningbouw van het ministerie van Wonen, Wijken en Integratie

Bronnen

- Belastingcie. (2013). *Naar een activerender belastingstelsel: Eindrapport*. Den Haag.
- Berenschot. (2014). *Evaluatie Subsidiereregeling Stimulering Herbestemming Monumenten*.
- Ecorys (2014). *Evaluatie Restauratiefondsplus-hypotheek - nulmeting*. Rotterdam.
- Erfgoedinspectie. (2013). *Monitor Erfgoedinspectie: Staat van de naleving 2011-2012 en Bijlage: Integrale vragenlijst met antwoorden, toezichtveld monumenten*. Den Haag: Erfgoedinspectie.
- Erfgoedmonitor. (2015). *Gemeentelijke monumenten - (voorlopige) telling RCE*. Opgeroepen op juni 21, 2015, van <http://erfgoedmonitor.nl/>: <http://erfgoedmonitor.nl/indicatoren/gemeentelijke-monumenten-voorlopige-telling-rce>
- Erfgoedmonitor. (2015). *Monumentenwacht - aantallen laatste inspectie 2008-2013*. Opgeroepen op juni 21, 2015, van www.erfgoedmonitor.nl: <http://erfgoedmonitor.nl/indicatoren/monumentenwacht-aantallen-laatste-inspectie-2008-2013>
- MinBZK. (2012). *Rijksbegroting 2013 C Provinciefonds, vergaderjaar 2012-2013*, 33 400 C, nr. 2. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- MinBZK. (2015a). *Provinciefonds Meicirculaire 2015*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties BDF/Financieel en Informatiestelsel.
- MinBZK. (2015b). *Rijksbegroting 2016 XVIII Wonen en Rijksdienst, vergaderjaar 2015-2016*, 34 300 XVIII, nr. 1. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- MinOCW. (2014). *Rijksjaarsverslag 2013 VIII Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, vergaderjaar 2013-2014*, 33 930 VIII, nr. 1. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- MinOCW. (2015). *Rijksbegroting 2015 VIII Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, vergaderjaar 2014-2015*, 33 400 VIII, nr. 1. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Nationaal Restauratiefonds. (2015). *Jaarverslag 2014*. Hoevelaken: Nationaal Restauratiefonds.
- ProvN-H. (2013). *Jaarstukken 2012*. Haarlem: Provincie Noord-Holland.
- ProvZ-H. (2013). *Jaarstukken 2012*. Den Haag: Provincie Zuid-Holland.
- RCE. (2011). *Jaarverslag 2010 - Aantal herbestemmingen*. Opgeroepen op jun 2013, van <http://www.cultureelerfgoed.nl/organisatie/publicaties-van-rijksdienst/jaarverslag-2010/aantal-herbestemmingen>
- RCE. (2012a). *Jaarverslag 2011 - Aantal herbestemmingen*. Opgeroepen op jun 2013, van <http://www.cultureelerfgoed.nl/organisatie/publicaties-van-rijksdienst/jaarverslag-2011/onroerend-erfgoedcijfers/vergunningen-geb-0>
- RCE. (2012b). *Monitor inzake de staat van het gebouwd erfgoed 2011*. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- RCE. (2015). via e-mail.
- Restauratiefonds. (2007). *Investeren in monumenten*. Hoevelaken: Nationaal Restauratiefonds.
- Restauratiefonds. (2008-2013). *Jaarverslag 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012*. Hoevelaken: Nationaal Restauratiefonds.
- Restauratiefonds. (2010). *Investeren in monumenten 2010*. Hoevelaken: Nationaal Restauratiefonds.
- Rgd. (2013). *Monumenten*. Opgeroepen op jun 2013, van <http://www.rgd.nl/onderwerpen/themas/monumenten/>

- Schellevis, J. (2011). *Restauratie en onderhoud van monumenten*. Amsterdam: Economisch Instituut voor de Bouw.
- Stcrt. (2012a, oktober 9). *Staatscourant* Nr. 20420. Opgeroepen op juni 2013, van <http://www.cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/u6/Subsidieregeling%20instandhouding%20monumenten%20incl%20leidraad.pdf>
- Stcrt. (2013, februari 26). *Staatscourant* Nr. 5217. Opgeroepen op juni 2013, van <http://www.cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/u6/stcrt-2013-5217%5B1%5D.pdf>
- Stcrt. (2014). *Staatscourant* Nr. 16434. Opgeroepen op juni 22, 2015, van http://cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/downloads/dossiers/wijziging_sim_ophoging_subsidieplafond_stcrt_2014_16434.pdf
- Stcrt. (2012b, september 3). *Staatscourant* Nr. 17784. Opgeroepen op juni 2013, van <http://www.cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/u6/stcrt-2012-17784.pdf>
- Tweede Kamer. (2014). *vergaderjaar 2014–2015, 33 400 XVIII, nr. 2*. Den Haag.
- Volkskrant. (2013, juni 18). *Belastingherziening niet voor korte termijn*. Opgeroepen op jun 2013, van <http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2680/Economie/article/detail/3460975/2013/06/18/Belastingherziening-niet-voor-korte-termijn.dhtml>

The logo for the Economisch Instituut voor de Bouw (eib) features the lowercase letters 'eib' in a bold, blue, sans-serif font. The 'e' and 'i' are connected, and the 'b' is slightly larger and positioned to the right.

Economisch Instituut
voor de Bouw

Koninginneweg 20
1075 CX Amsterdam

t (020) 205 16 00

eib@eib.nl

www.eib.nl